

A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai)*

Szabó István kétségtelenül a 20. századi magyar történetírás kiemelkedő egyénisége volt. Történetírásának korábbi elemzői életművének három nagyobb területét különítették el: a Debrecen történetével összefüggő kutatásokat, a népiségtörténeti tanulmányokat, valamint a parasztságtörténeti írásokat. Ezen felül még legalább két területet meg lehetne nevezni, amelyekben jelentőset alkotott. Egyrészt levéltárosi tevékenységét és az ezzel összefüggő műveit (pl. a Levéltári Közleményeket szerkesztette 1937-től), valamint egyetemi tanári működését és oktatói munkáját, amely a „debreceni agrártörténeti iskola” megalapításában teljesedett ki.

Az alábbi tanulmányban a Debrecen és az Alföld történetével összefüggő kutatásait elemzem az 1950-es évek elejéig. Amint a következőkből kiderül, mindez szerteágazó helytörténeti kutatásokkal indult, amely fokozatosan telítődött módszeres társadalomtörténeti, az 1930-as években és az 1940-es évek első felében konkrétan népiségtörténeti tartalommal.

Szabó nézeteiben azonban mind Debrecen, mind az Alföld a magyar függetlenségi hagyományok megtestesítője, sőt központja is volt. Nem utolsósorban ebből eredtek az 1948-ban ellene intézett támadások, amelyeket szintén elemzek a következőkben.

Szeretném előrebocsátani, hogy jelen írás az első kísérlet Szabó István életműve e vonatkozásának ilyen részletességgel történő elemzésére.

(Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos munkái az 1920-as évektől az 1940-es évek első feléig) Amint a felsejében erről szó esett, Szabó István történész/ történetírói életművének egyik fontos vonulatát a Debrecen történetével összefüggő írások és kutatások alkotják.¹ Ezek a munkák jelentős részben tulajdonképpen történetírói pályakezdéséhez, illetve fiatal korához fűződnek, így rekonstrukciójuk és értelmezésük egyúttal életének erről a szakaszáról is tájékoztat.

Szabónak a Debrecen történetével kapcsolatos legfőbb munkája ekkor bölcsészdoktori értekezése, a „Debrecen 1848/49-ben (1928)”, amelyet azonban megelőz számos más, különböző debreceni napilapokban (Hajdúföld, Debrecen, Debreceni Újság), és folyóiratokban (Debreceni Képes Kalendárium, Debreceni Szemle) megjelent számos cikke.³

Ezek közül ki lehet emelni az 1848/49-es forradalom és szabadságharc hírlapjairól írott cikksorozatát, az 1949-es debreceni csata emlékééről írott munkáit, a debreceni sajtóról és a Debrecen első orosz megszállásáról írott közleményeit (Vö. Erős 2006)⁴, de számos cikke található Debrecen korábbi, főként 16–18. századi történetéről, leginkább az érdekesebbnek, kuriózumnak számító momentumokról, de politikai eseményekről, illetve különböző népszokásokról is.⁵

Fontos, már nem hírlapokban publikált írásai még Debrecennel összefüggésben például „A honvédelmi bizottmány elnöki hivatala”, „A Debreceni Kereskedő Társulat levéltára”, „Az alföldi csárdák pusztulása a szabadságharc bukása után”, „A debreceni tanyarendszer kialakulása”, „A debreceni Egyetemi Könyvtár oklevele”, stb.⁶

Jellemzőnek tartom, hogy Szabó a későbbiekben is szemmel tartotta a Debrecen történetére vonatkozó kutatásokat, amit alátámaszt, hogy az 1930-as években több recenziót

is megjelentet a Századokban Debrecen történetét tárgyaló munkákról (pl. Rickl Antal, Zoltai Lajos)⁷. Legfontosabb idevágó munkái azonban már átfogóbb, nem ritkán gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat tárgyaló és érvényesítő tanulmányok, így „A tokaji rév és Debrecen 1565–1567-ben” (1934), „A debreceni uradalom a mohácsi vész időszakában” (1935), „Debrecen szabad királyi városi rangra emelése” (1938), „A debreceni közösség” (1940).⁸

Amint a későbbiekben jelezni fogom, Szabónak az 1930-as évek második felében megkezdett parasztságtörténeti, illetve népiségtörténeti tanulmányai számos debreceni vonatkozást, Debrecenre és az Alföldre való utalást és hivatkozást tartalmaznak, különösen a mezővárosi fejlődést, illetve az önálló magyar városalapítást illetően volt alapvető referencia szülővárosa.⁹ E tanulmányokba jelentős részben beépíti Szabó korábbi, Debrecenre, illetve az Alföld történelmére vonatkozó kutatásait, sőt – véleményem szerint – egy önálló koncepciót is kialakít. Mindenekelőtt Szekfü Gyula nézeteivel szemben, aki a dunántúli és tiszántúli lélek szembeállításával mindenekelőtt az ország nyugati felében látja a magyar fejlődés európai, modernizáló, polgárosodó vonásait. Szabó ezzel szemben megvédi a keleti, illetve alföldi területeket, sőt kifejezetten itt látja a Szekfü által pozitívnak tartott folyamatok kezdeményezőit, illetve a nemzeti szabadságharcok bölcsőit is.¹⁰

Amint látni fogjuk Szabónak a Debrecen, illetve az Alföld történetére vonatkozó megállapításai/eredményei szervesen beépültek népiségtörténeti tanulmányaiba is (erről később részletesen szövelek). Világosan bizonyítja ezt például az Ungarn című folyóiratban, 1943-ban megjelent „Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes im 18. Jahrhundert” című tanulmánya¹¹, amelyben – egyebek mellett – azt állítja, hogy a 18. századi migráció leginkább az Alföldre irányult, amelynek lakosait az ősi röghöz való kötődés és ragaszkodás vonzotta vissza e területekre.

Szabó Debrecennel kapcsolatos kutatásai új lendületet kapnak 1943-as debreceni egyetemi tanári kinevezésével¹², ahol nemsokára az Alföld kutatására megalakult helytörténeti munkacsoport vezetője lett.

Legfontosabb munkája azonban ezzel összefüggésben a helyi református püspökkel, ifjabb Révész Imrével közösen szerkesztett kötet, „A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849. január–május” (1948)¹³, amely a szabadságharc centenáriumaára készült. (Szabó külön tanulmányt írt bele, „A küzdelem megszervezése” címmel.) A kötetet súlyos támadások érték rövid időn belül, mind országos körökből, mind helyi, debreceni vonatkozásban. (Vö. minderről részletesen dokumentálva később.)

Szabó bőségesen tárgyalja Debrecen és az Alföldet egyetemi előadásaiban is az 1950-es években¹⁴, 1954-ben pedig az Élet és Tudományban közöl cikket „Debrecen a történelemben” címmel¹⁵. Balogh István említett bibliográfiája Szabó Debrecennel összefüggő munkái között említi a hajdú-kérdésre, a hajdúság történetére vonatkozó írásait, mindkettő az 1950-es években látott napvilágot¹⁶. Szintén a Debrecen történetére vonatkozó munkák közé sorolja (ezt is elfogadhatjuk) a tanyakérdést tárgyaló műveket, 1960-ban például az általa szerkesztett Agrártörténeti tanulmányok című kötetben az alföldi tanyák Bécs általi, 19. századi felszámolási törekvésekről írt tanulmányt.¹⁷

(Ehhez még hozzá lehet tenni az 1960-as évekből származó, „Az alföldi tanyás gazdálkodás” című kéziratot, vö. Erős, 2006.)¹⁸

Milyen kép bontakozik ki, mindezek után, Szabó Debrecenre, illetve az Alföldre vonatkozó nézeteiről?

Szabó István korai, Debrecennel összefüggő munkáival (benne doktori értekezésével) kapcsolatban megállapítható, hogy bár megmutatkoznak bennük részben későbbi történetírásának erényei, így az adatgazdaság, széles forrásbázis, ugyanakkor a rendszerezésre

való képesség, illetve igény, alapvetően mégis politika-, illetőleg eseménytörténeti beállítottságúak, amelyek ráadásul egyfajta helyi, alkalmanként provinciális elfogultsággal és nemzeti romantikus retorikával áthatottak (már a megjelenés helye, mint Hajdúföld, Debreczen is jellemző e tekintetben), szélesebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések kevésbé érdekelték a szerzőt, illetve, amennyiben ezek megjelennek, többnyire csak valamiféle történeti kuriózum formájában, nem pedig mondjuk a politikai felszín magyarázatára, elemzésére szolgálnak.

Meg lehet jegyezni, hogy e kijelentés csak jelentős megszorítással érvényes, mert Szabó e Debrecen történetére vonatkozó írásaival együtt, szinte egy időben publikálja „A debreceni tanyarendszer kialakulása” című nagyszabású tanulmányát, s egy Eperjessy Kálmánhoz írott 1929-es leveléből azt is megtudjuk, hogy már ekkor egy átfogó tanyatörténeti monográfia elkészítése lebegett a szeme előtt (ez végül soha nem készült el).¹⁹

Ekkori Debrecen, illetve az Alföld történetére vonatkozó nézeteinek behatóbb elemzésére (egyáltalán bemutatására) két nagyobb vitáját szeretném felidézni, amelyek közül inkább csak az első nyilvános, publicitást kapott polémia; a második egy magánlevél, amely azonban szintén alapvetően polemikus tartalmú, a két forrás problematikájában ráadásul meglehetősen szoros az összefüggés.

(Polémia Konrad Schünemann-nal a magyar várostörténetről) Az első diszkusszió alapját Szabónak egy a „Föld és Ember” című folyóiratban 1930-ban megjelent, meglehetősen vitriolos hangvételű recenziója képezi, amelyet Konrad Schünemann, német történész akkoriban megjelent, a magyar városfejlődés kérdéseit taglaló művéről írt.²⁰ Schünemannnak, mint erre Szabó recenziójára készített válaszcikkében utal is, azt megelőzőleg több, főként a magyarországi németek középkori történetét tárgyaló munkája is megjelent, alapvetően a harmincas években áttörést hozó (a hivatalos német politikai ideológia szintjére is emelkedő) népiségtörténeti szellemben. (Vö. minderről részletesen később.)²¹

Schünemann munkájának első felében (a második Esztergom történetét tárgyalja, ezzel nincs is baja Szabónak) lényegében tagadja az önálló magyar városfejlődést, s a magyar városokat lényegileg idegen (főként német etnikumú) telepések munkájának tekinti.²²

Szabó recenziójában mindenekelőtt rögzíti, hogy a magyar településtörténet jelentős fejlődésen ment keresztül az utolsó időkben (az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején, nyilván), amit korábban jelentősen gátolt az a tény, hogy ennek műveléséhez szükséges rokontudományok (archeológia, földrajz, embertan, néprajz) eredményeit nem hasznosították, a velük történő kooperációt nem valósították meg.²³

Schünemann érdemei között említi Szabó, hogy széleskörű előtanulmányokat végzett, s a magyar várostörténet problémáit nagyvonalú európai koncepció keretébe foglalta. Szabó egyik fő kifogása az, hogy a német történész a magyar fejlődést egybemosza a délkelet-európai fejlődéssel (a magyar államot „Südosteuropa” részének tekint), s megállapítása szerint a honfoglaló magyarság által birtokba vett területen városok nem álltak, s ilyeneket a magyarság sem alkotott a középkorban.

„Szerinte a középkori városainkat Nyugatról betelepült népelemek, jobbadán németek alapították, leginkább a római városok s a Karolingok idejében emelt szláv és germán erődítmények romjain. A magyarság ekkor sűrűn szétszórta apró falvakban lakott s városokat vagy városszerű településeket csak az újkorban, a török hódoltság alatt és után kezdett kiépíteni az Alföldön, de ezek az ország más részeiben már kiképződött idegen eredetű²⁴ városi kultúra hatása alatt fejlődtek, sajátos magyar vonást vagy éppen nomádkultúrára emlékeztető hagyományokat tehát ezekben sem lehet keresni.”²⁵

Schünemann mindezzel alapvető ellentétbe kerül, Szabó szerint, a magyar településtörténelem korábban már részben jelzett kutatóival, főként Prinz Gyulával és Györffy Istvánnal²⁶, akik mindenekelőtt a hajdú és jász városokkal bizonyítják, egy még a honfoglalás előttről származó, turáni jellegű település- és városforma létezését a magyar fejlődésben. Elvetendő Schünemann szerint Györffynek az alföldi kertés mezővárosok eredetiségéről alkotott elmélete is, sőt más alföldi városokban sincs szerinte eredetiség, mert a városiasodást megindító kereskedői elemet e településeken idegen (szerb/rác, szláv, bosnyák és török) betelepülők képviselik.

Szabó mindezzel szemben kifejti, hogy azokat a városiasodási jelenségeket, amelyek Magyarországon felléptek, Nyugaton sehol sem lehet fellelni, így mégiscsak lehet egy önálló, autochton magyar fejlődésről beszélni, s különösen Debrecenre és Nagykőrösre utal, ahol a lakosság magyar származású, tehát egyáltalán nem idegen etnikumú volt.²⁷

Schünemann elméletének védelmében a hajdúk vegyes etnikumára hivatkozik, de Szabó szerint az említett két városban hajdú betelepülés nem volt, ugyanakkor a hajdúvárosokra jellemző „kertés” települési formát még a 17–18. századokban is megtalálhatjuk.²⁸

Szövegének következő részében Szabó az önálló magyar városfejlődés bizonyítására kifejezetten Debrecen és Szeged (amúgy a Föld és Ember című folyóirat ott jelent meg²⁹) példáját hozza. Itt már a török hódoltság előtt megindult a szétszórt aprófalvakból kiinduló városiasodás folyamata, Debrecenben például már a 14–15. században 10 céhtestület, s számos céhekbe nem tömörült iparág jelenléte mutatható ki, s a városba beszivárgó idegen népelemek a város alapvetően magyar jellegét nem veszélyeztették.³⁰

„Meg kell állanunk azonban a szerzőnek azon megállapításánál is, hogy az Alföldön apró falvakban megszállott magyarság a középkorban nem teremtett városi életet és kultúrát. Mi azt valljuk, hogy az alföldi magyarság települése egyes pontokon már a török hódoltság előtt olyan fejlődés irányába indult, mely a falvak halmozódásának s a városiasodásnak nyomait viseli magán. Debrecenre és Szegedre hivatkozhatunk. E két városban, mint csupán a környékeik természetes központját képező »nagyobb« településeken a szerző valósággal átsiklik, holott Debrecen és Szeged már a mohácsi vész előtt is nagy határral, városi jellegű kiváltsággal, iparos és kereskedő s viszonylag jelentékeny számú lakossággal rendelkeztek. Debrecenben például a XIV. és XV. században 10 céhtestület s számos, még céhtestületbe nem tömörült más iparág jelenléte mutatható ki s portáinak száma a török hódoltság alá jutása idejében 1216 volt. Mi más ez, mint városias fejlődés³¹. Még pedig az Árpád-kori jelentéktelen alföldi magyar falunak a városias fejlődése. Amint kialakulása, úgy életformája is elütött a nyugati idegen származású városokétól. Az a körülmény pedig, hogy szórványosan Debrecenbe és Szegedre is történtek idegen beszivárgások, nagyobb jelentőséggel nem bír, mert a beszivárgott idegenek néhány nemzedék alatt nyomtalanul beolvadtak a társadalmi vezető szerepet s karakterizáló erőt mindig kezében tartó túlnyomó magyar elembe.³²”

Szabó szerint nem érvényes Schünemann azon megállapítása sem, miszerint a török korban a városok kereskedő elemei idegenek voltak, szerinte az alföldi iparosok török korabeli leghatalmasabb rétege, a tőzsérség, színmagyar volt, s ez világosan cáfolja a német történész koncepcióját.³³

Elhamarkodottnak tartja Schünemann véleményét az alföldi tanyarendszer kialakulásáról is, szerinte ez nem a 19. század közepére esik, hanem legalább egy évszázaddal korábban, s e kijelentés előtt már így összegzi véleményét:³⁴

„Összegezzük: Schünemann érvelése után sem gyengült meg azon álláspont ereje, mely Magyarország városiasodása történetében a magyarságnak is helyet követel. Hinni szeretnénk, hogy a bevezető sorainkban említett részletkutatások megejtése s a rendelke-

zésére állott eredmények felülvizsgálata után minden megállapításhoz az érdemes szerző sem fog mereven ragaszkodni.⁷³⁵

Schünemann Szabó recenziójára még a Föld és Ember 1930-as évfolyamában válaszolt.³⁶ A válaszban a német történész mindenekelőtt elismeri, hogy a tanyák kialakulásának kérdésében Szabónak van igaza, Gesztelyi Nagy László munkája alapján, rosszul kombinált, a tanyarendszer kialakulásának kezdetei az általa feltételezettnél valóban korábbra, a 18. század közepéig nyúlnak vissza.³⁷

A többi kérdésben azonban minimum vitathatónak tartja Szabó kifogásait, bár szerinte az eltérések nem olyan élesek, mint ahogy az Szabó soraiból (és talán hangvételéből is) kitűnik. Magyarország Délkelet-Európához való sorolásának kapcsán, meglepődik Szabó ellenvetésén, a német, román vagy jugoszláv tudomány kritikája érthetőbb lett volna számára, mert szerinte a fogalom éppen azokat az országokat foglalja magába, amelyek a középkorban Nagy Magyarországhoz tartoztak.³⁸

„»Délkelet-Európa« néven – a tulajdonképpeni, az európaítól eltérő jellegű Balkánterület kizárásával – azok a dunai államok foghatók össze, amelyeknek történetére és kultúrájára nyugati befolyások hatottak vagy hatnak; és ez a »Délkelet-Európa«-fogalom nyújt egyedül lehetőséget arra, hogy a tudományos kutatás számára teljes objektivitással és tárgyilagosan igazolhatóan egységbe foglaljuk össze azokat az országokat, amelyek a késői középkorban, amikor a magyar állam politikai hatalmának és kulturális jelentőségének tetőpontján állott, Nagy-Magyarországhoz tartoztak⁷³⁹

Szerinte Györffy István eredményei nagyrészt megegyeznek az övéivel, erről már korábban az Ungarische Jahrbücher hasábjain is referált. Azt véleményezi, hogy Szabó valamiféle prejudikációval fogott műve olvasásához, ugyanis ő semmi olyat nem mondott, hogy a magyarságnak a középkorban ne lettek volna városai, sőt nem tagadja az alföldi városok kontinuitását sem, ami félreértésre adhat okot, azt bővebben kifejti és tisztázza művének következő köteteiben. Mivel szerinte Szabó sem a turáni, sem a finnugor elmélet mellett nem foglal állást a városok keletkezéséről, alapjában egy véleményen vannak. A városi intézmény ugyanis Magyarországon is lényegileg idegen eredetű, mint ahogy az Elba–Saale–Alpok vonalától keletre mindenütt, a budai jog Debrecenben pedig nem sajátos terméke a magyar Alföldnek, s az állandó megtelepedés előtti téli szállások sem szolgálnak bizonyítékul a későbbi városiasodás és letelepült életmód kontinuitásának igazolásához.⁴⁰

„Hogy a városintézmény Magyarországon és éppúgy idegenből átvett intézmény, mint az Elbe–Saale–Alpesek vonalától keletre fekvő összes országokban, ez közhely, és így ennek a felfogásnak a helyességét a recenzens úr is bizonyára elismeri. Városon természetesen a specifikus nyugati értelemben vett várost értjük, nem pedig tetszőleges jellegű felhalmozódását a népességnek. Azt a recenzens úr sem fogja feltételezni, hogy a budai jog Debrecenben valami autochton terméke az Alföldnek; hogy pedig a magyar kertés városok mai alaprajza még a korai középkorból származnék, azt nem fogja annak feltevésével bizonyítani próbálni, hogy az állandó megtelepedés kora előtt esetleg talán a volgai bolgárok módján a magyaroknál is voltak egész törzsek számára berendezett téli szállások.⁴¹⁷

Szekfű Gyula megállapításaira hivatkozva (aki szerint a tőzsérség nagyrészt nemesi eredetű) cáfolja, hogy a tőzsérek valamiféle tősgyökeres polgári elem megtestesítői lennének, s általában téves szerinte a középkori városokban valamiféle autochton fejlődés után keresni. „A középkori város lényege szerint interterritoriális és gyakran internationalis is.”⁷⁴²

Szabó Schünemann megjegyzéseire szintén gyorsan reagált, s ha lehet az előző ismeretetésénél még vitriolosabb hangvételű viszontválaszt készített.⁴³ (Külön fel lehet hívni a figyelmet itt a hangvételre, sok mindent elárul arról a karakánásgról, amely Beke Albert

szerint az 1950-es években az egyetemi előadásait is jellemezte. Igaz e karakánság most másvalaki és egy teljesen másféle ideológiával szemben nyilvánult meg.)⁴⁴

Mindenekelőtt megismétli Szabó, sőt megerősíti: Magyarország szerinte nem Délkelet-Európa része, hanem Európáé, s Schünemann által is hivatkozott Szekfűt idézve jelenti ki: a magyar fejlődés Európa része, pontosabban például a reformáció itteni elterjedése is annak szélső határát jelenti.

„Mi eddig úgy tudtuk, hogy Magyarország keleti és déli határa a múltban a nyugati kultúrhatásnak is határa volt. Szekfű, akire más kérdésben szíves volt a szerző úr velem szemben hivatkozni, a magyarországi hitújítás vallásmozgalmáról azt írja, hogy ez »újra megbizonyítja, melyen túl nincs többé európai és európai fejlődés.«⁴⁵ Ha a nagyabecsuült szerző úrnak e közkeletű historiai felfogás ellenében olyan bizonyítékai vannak, melyek a nyugati kultúrhatások közössége alapján Magyarországnak bizonyos balkáni államokkal való egységét dokumentálják, természetesen belépünk a furcsa »Délkelet-Európá«-ba. A megnyugtató bizonyítékok feltárásáig azonban a szerző úr szíves tessékelése dacára is vesztig maradunk.⁴⁶»

Változatlanul ragaszkodik korábbi kijelentéséhez: alapvető az ellentét Györffy István és Schünemann között, mert előbbi szerint az alföldi község és várostípus magyar specialitás, mely magán viseli a nomád téli szállás ősi jellegét. Schünemann figyelmébe ajánlja Györffy egyéb tanulmányait is, például a hajdúk eredetéről szólót⁴⁷, akikről a néprajzos professzor bebizonyította, hogy nem az ország minden részéből és a szomszédos országokból összeverődött tarka vegyülék, hanem alapja a földönfutóvá vált alföldi magyarság volt. Stílus szempontból is igen jellemző Szabónak a Debrecen (és Szeged) történetével kapcsolatos megjegyzése, melyben a korábbiakat szinte felülmúlóan maró gúnnyal jelenti ki: nem kerülték el a figyelmét Schünemannnak e két várost illető megjegyzései, hiszen azt írta, hogy a szerző egyenesen átsiklott mindezekben, megjegyzései ezzel összefüggésben semmitmondók, még világosabban fogalmazva, a német szerző egyenesen megkerüli a mindebből adódó kényelmetlenségeket.

„A szerző azt gondolja, hogy figyelmemet teljesen elkerülték az alföldi középkori városokkal kapcsolatban Debrecenre és Szegedre tett megjegyzései. Éppenséggel nem, hiszen azért írtam, hogy e két városon »valósággal átsiklott«. De világosabban is kifejezhetem magamat: az a történetíró, aki az alföldi középkori várostelepeletről áttekintő képet akar nyújtani s ugyanakkor az 1405-ben Buda szabad királyi város kiváltságával megadományozott, a középkorban tíz céhet és számos több iparágat tartó s a XVI. század derekán már 1216 portát számláló Debrecennek a 20. és 27. oldalakon olvasható *semmitmondó* 3–3 sort juttatja, nem nézett szembe a Debrecennel adódó problémával, hanem kikerülte azt.⁴⁸»

Szabó szerint egyébként gyenge lábakon álló feltételezés az is, hogy a budai jog szülte volna Debrecen, mivelhogy a jog elnyeréséhez a városnak már rendelkeznie kellett az urbanizáció bizonyos feltételeivel.

Utolsó pontként végül azt fejt ki Szabó, hogy Schünemann tulajdonképpen egyetlen tárgyi ellenvetése az volt, hogy a 16–17. századi tőzsérség (amint ezt Szekfű is bizonyította) nem tősgyökeres polgári elem. Szabó szerint a nemesség jelenléte a városokban önmagában sem zárja ki, hogy a polgárságukban ne lett volna jelentékeny tőzsér rétegük. Mindezen felül a városokba beköltöző nemesség igen gyakran tősgyökeres polgárrá vált, amit bizonyít Debrecen, ahol a 16. század óta a főbírók és más előjárók nemesi eredetűek voltak, de polgári minőségükben a polgári jogok legöntudatosabb védelmezőivé és konzerválóivá váltak.⁴⁹

„De tudnia kell azt is [mármint Schünemannnak – E. V.], hogy a városokba, különösen a hódoltságaikba, nagyszámú nemesség telepedett be s e nemesség a nemesi jogok szempontjából szinte értéktelen hódoltsági területen igen hamar »tősgyökeres polgári elem«

lett⁵⁰. Gondoljunk csak arra, hogy Debrecen városnak a XVI. század óta nagyjából nemesi eredetű főbírái és más előjárói a polgári jogok legöntudatosabb utalmazói és konzerválói voltak. Egyébként a tőzsérség és a városok viszonyáról irodalmunkban jeles tanulmányokat⁵¹ találhat a szerző, aki tehát azon megállapítást, hogy egyes kérdéseken *felületesen* járt el, válaszával csak megerősítette.⁵²

(*Egy helytörténeti munkáról írott levél, 1931-ből*) Igazi gyöngyszemnek tekinthető Szabónak egy kéziratos hagyatékában maradt levele, amely 1931. október 31-i keltezésű.⁵³ A levél egyfajta lektori véleményként is olvasható, bár a tartalmából és a formából („Tisztelt Kolléga Úr” megszólítással kezdődik) egyértelmű, hogy magánlevélről van szó, amely azonban számos vonatkozásban árulkodó Szabó ekkori nézeteiről, s a lehető legszorosabb összefüggésben van a Schünemann-bírálattal.

A levél apropója ugyanis egy Schleich/Dercze Lajos által készített, Debrecenről szóló helytörténeti monográfiának a kézirata, valószínűleg ennek a véleményezését kérte a szerző Szabótól. Szabó a levélben pontról pontra cáfolja a szerzőnek a Debrecen történetére vonatkozó megállapításait. A kézirat alapvető témája ugyanis a német kulturális hatásoknak a Debrecen történetére gyakorolt befolyása lenne, amely a szerző szerint már a város alapításánál is bizonyítható, de a város későbbi történelmében is egyértelmű.⁵⁴

Szabó minuciózus és a tőle megszokott akribiával, ugyanakkor a Schünemann-cikkek után egyáltalán nem meglepően határozott hangvételű véleménye tartalmilag három részre oszlik: először a középkori, majd az újkori településtörténeti érvekkel, végül a Debrecen történetére való német kulturális befolyással foglalkozik.

Már levelének bevezető részében jelzi Szabó, hogy szerinte a munka célkitűzése nem volt szerencsés. A középkori településtörténeti problémákat tárgyalva 5 pontban foglalja össze Schleich/Dercse „eredményeit” a német betelepülésre vonatkozóan, s ezeket pontról pontra vagy kétségbe vonja, vagy pedig egyenesen cáfolja.⁵⁵

Igy nem tartja perdöntőnek, sőt bizonyítottnak sem Meitzen és Treiber alaprajz-elméletét⁵⁶, amelyek alapján Debrecen német alapítására lehetne következtetni. Vele szemben Györfly István véleményét hozza fel (aki magyar alapításúnak tartja a várost)⁵⁷, s szerinte az alaprajzkutatás soha nem fog olyan szintre fejlődni, hogy kizárólag abból (azaz az alaprajzból) el lehetne dönteni a települések nemzetiségi eredetét.

Nem tartja meggyőzőnek azt sem, mert erre nézve nincs forrás, hogy a Gut-Keled és a Hont-Pázmány nemzetségeknek közül lett volna Debrecenhez. A Debreczeni család Gut-Keled nemzetségből való származása bizonytalan, s ha pedig az ebből a nemből származó családokkal a Tiszántúlra jelentős német kíséret vonult volna, miért nem bizonyítják mindezt német eredetű helységnevek (kérdézi Szabó)?

„Nincs adat arra, hogy a Gut-Keled és Hont- Pázmány nemzetségeknek valami kö-zük lett volna Debrecenhez. A Debreczeni család nem a Gut-keled nemzetségből ered, legalább is ez nem állítható, mert a család eredete még ma is ismeretlen⁵⁸. Legtöb-ben a Káta nemből származtatják, de ez a feltevés nem volt eddig bizonyítható. /Különben Komáromy, Dózsa nádor és a Debreczeni család, Turul, IX.évf./⁵⁹ Ezzel végeztünk is velük, bár azt is megjegyezhetem, hogy Karácsonyi⁶⁰ a Hont-Pázmány családot inkább olasz, mint német eredetűnek hiszi s kételkedik a Gut-keledek németségében is. Még inkább kételkedhetünk abban, hogy a két nemből származott családokkal a Tiszántúlra, Debrecen szomszédságába jelentékeny számú német kíséret is vonult volna. Csak egy kérdés pl. hol maradnak birtokaikból a német eredetű helységnevek?⁶¹”

A Burgundia utca elnevezésénél kétféle Szabó, hogy Burgundiából származó telepe-sek után kapta a nevét, s hasonló kételyei vannak a „Német uccá”-t illetően is. Utóbbi

kaphatta nevét német kereskedőtől is, 1477 után ugyanis Mátyás az árulerakás jogát Nagyváradról Debrecenbe helyezte át, talán akkor fordulhattak meg a városban német kereskedők nagyobb számban. Egy jegyzőkönyvi adat „Gregorius tot germanus” bejegyzését szintén nem tartja értékelhetőnek a német jelenlét szempontjából, mert a germanus akár testvért is jelenthet, s a középkorra vonatkozó részt így összegzi Szabó:

„Mi tehát a középkorra az eredmény? Egyetlen adattal alá nem támasztott s tetszés szerint vitatható, sőt cáfolható hipotézisek! Mondhatni lehetne, hogy nincs kizárva annak lehetősége, hogy a középkori magyarországi idegen telepesekből egyesek, kiknek azonban nyomát nem találjuk, Debrecenbe vetődtek. De hát a lehetőségek a történetben végtelenek s közülük történetírói problémákká csak azok válnak, melyekből a valóság vagy legalább is valószínűség fejthető ki.”⁶²

Apró megjegyzésként azután Szabó felsorolja azokat a forrásokat, amelyek szerinte az újkori településtörténeti résznél lennének felhasználandók, például tanácsi jegyzőkönyv, Zoltai Lajos műve a vidékiek Debrecenbe való beköltözéséről⁶³, az Országos Levéltár Urbaria et Conscriptioes gyűjteménye. Szerinte ezekben az iratokban található német nevek száma jelentéktelen lesz.

A szatmári békével kezdődő korszakban ellenben már kimutatható valamiféle német betelepülés, ehhez azonban át kellene nézni például az 1715 és 1720. évi, valamint az 1770. évi összeírásokat (mind az Országos Levéltárban található), s ajánlja a Matricula civium⁶⁴ tanulmányozását is. Utóbbi kapcsán rámutat több (Dercze/Schleich által hivatkozott) név szláv eredetére, többeknek pedig a zsidó származására is.

A 18. századdal összefüggésben még kifejti, hogy néhány német család beszivárgása szórványos jelenségnek tekinthető, a magyarországi helységekből beköltözők pedig már a betelepüléskor elmagyarosodtak. Fontos problémaként veti fel Szabó ebben az időszakban, hogy vajon a kormány által támogatott katolikus betelepülés hozzájárult-e a nemzetiségi vegyüléshez? Az állami hivatalnokok ugyanis többnyire katolikusok és idegenek, alkalmanként német nevűek voltak, akik közül többen később meggyökeresedtek Debrecenben.

„Kifejtendő volna, hogy merőben szórványos volt a kinyomozott néhány német család beszivárgása. Ez is sietette az asszimilációt, de azt is föl lehet tenni, hogy a magyarországi helységekből (pl. Nagyvárad, Somlyó, Szatmár) beköltöző német nevűek közül egyesek már a beköltözéskor elmagyarosodtak, vagy az elmagyarosodás útján levők lehettek⁶⁵. Végül érdemes volna vizsgálni azt a kérdést is, hogy a kormány által a XVIII. században forszírozott kath.betelepülés hozzájárult-e a nemzetiségi vegyüléshez is?”⁶⁶ Pl. az állami hivatalnokok (harmincados, sótiszt stb.) rendszerint katolikus s gyakran idegen, esetleg éppen német nevű volt⁶⁷. Ezek közül többen meggyökeresedtek Debrecenben.”⁶⁸

Levelének további részében Szabó Schleich/Dercze kéziratának a Debrecenre vonatkozó német kultúrhatást bemutató részeit szedi ízekre. Jelentéktelennek minősíti többek között a budai jog és az egyetemek szerepét, a nyomdát szerinte nyilvánvalóan magyarok alapították, de okfejtése szerint az iskolázásban, a közigazgatásban és a színészetben is csekély a német „kultúrnyom”.

Levelét a következőképpen fejezi be:

„Azt hiszem, érthetővé lett a bevezető sorokban álló megjegyzésem, hogy t. i. a feladat kitűzése nem volt szerencsés. Ugyanis egy negatívum kimutatására. Ez a negatívum nem lett más azok után sem, hogy – tűzön vízen át eredményt forszírozván – mindenféle adatot összehordott, olyanokat is, melyek a tárgyhoz nem tartoznak: Őszinte sajnálkozás töltött el a munka olvasása közben, mert éreztem erőlködését valaminek, bárminek a kimutatására. Adatait minden mérlegelés nélkül erre az egy szempontra állította be. Ez merőben

elhibázott volt. Ha nincs német kulturnyom, a történetíró sem csinálhat. De más oldala is van a dolognak.

Mikor gr. Vay Ábrahám Debrecen díszpolgárává történt választását (1835. jan. 21.)⁶⁹ megköszönte, levelében Debrecen-t a »legmagyarabb város«-nak nevezte. Nevezik a magyarság fővárosának is⁷⁰. Tehát ez élt felőle a köztudatban. Ha azonban mindez csak hízelgés vagy tévedés volt, s most valaki bebizonyítja, hogy a legmagyarabb város sem magyar, vagy legalábbis nem annyira magyar, ám rendben van, a csapást állani kell. De hogy csak halvány külső látszatával a tudományos módszerek, levegőben lógó hipotézisekkel és főlhizlalt kuriózumokkal bizonyos nemzetiségi törekvéseknek magunk találjuk fel az általa eddig gyámoltalanul kerülgetett magyar Debrecen-t, súlyos tévedésnél is több lenne. Mert a szakkritika leszámolna ugyan munkájával, de mohón kapna rajta a propaganda. Meg vagyok győződve, hogy ezt nem akarja.⁷¹

(További helytörténeti tanulmányok a harmincas évekből, negyvenes évek első feléből)
Amint a korábbiakban szó esett erről, Szabó életpályájának további részében is jelentős szerepet ad a Debrecen történetével összefüggő kutatásoknak. Alapvető változást doktori értekezéséhez képest az jelentett, hogy immár az Országos Levéltár tisztviselőjeként⁷² az ott talált Debrecen és az Alföld történetére vonatkozó anyagot is hasznosíthatta. (Amint ez a későbbiekben egyértelmű lesz, mindezt szervesen beépítette népiségtörténeti és parasztságtörténeti tanulmányaiba is.) A korábban említett munkáin⁷³ kívül számos egyéb, kisebb-nagyobb, a kérdéskörrel összefüggő írást lehetne említeni (például „A debreceni kereskedő társulat levéltára”, „A debreceni egyetemi könyvtár oklevelei”, „A honvédelmi bizottmány elnöki hivatal”, „Az alföldi csárdák pusztulása szabadságharc bukása után”, „Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése”).⁷⁴

Ezek közül kettőt emelnék ki, melyek bizonyítják Szabó szemléletének gazdasági és társadalomtörténeti irányba való elmélyülését (bár ez alapvetően/sok elemében jelen van már „A debreceni tanyarendszer kialakulása” című, 1929-es tanulmányban is), egyidejűleg azt is bizonyítják, hogy Szabó változatlanul fenntartja és képviseli az előzőekben boncolgatott gondolatait: Debrecen par excellence ősi, tősgyökeres magyar városnak tartja, amely például a német etnikumú szabad királyi városokkal szemben jobban reprezentálja a demokratikus és polgári értékeket. Másrészt (ezzel összefüggően) bizonyítja, hogy a Tiszántúl mindig a gazdasági és társadalmi fejlődés centruma, egyúttal a nemzeti függetlenségi törekvések motorja volt.⁷⁵

Az egyik tanulmány címe „A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben”, s 1934-ben jelent meg a Debreceni Képes Kalendárium című folyóiratban.⁷⁶

Szabó ebben a tanulmányban hasznosított ötlete egy az 1565–67 között vezetett tokaji révkönyv elemzése, amely a réven átkelőkről közölt adatokat, s Szabó számára roppant szembeötlő, hogy az átkelők között számos debreceni, vagy Debrecenhez kötődő polgár található, ami világosan bizonyítja a város pezsgő, fellendülésben lévő, sőt virágzó kereskedelmi és ezzel nyilván összefüggő ipari és mezőgazdasági tevékenységét.

Szabó szerint az adatok azért is nagy jelentőségűek, mert a névsor rendkívül kiterjedt, mintegy tízezer névről van szó, amelyek szerinte új vonásokkal világítják meg a polgárság és a jobbágyság lelki életét is.⁷⁷

„Amellett, hogy a regestrum adatokat nyújt a korabeli kereskedelemre, a kereskedelmi útvonalak forgalmára, az alföldi és felvidéki kapcsolatokra, a só- és vasszállítás irányaira, új vonásokat állapít meg a polgárság és a jobbágyság társadalmi és lelki [! – E. V.] életére is. Körülbelül tízezer név áll előttünk, az ország lakosságának számbelileg is számottevő, de egyébként sem legjelentéktelen [sic!] rétege.”⁷⁸

Ezek az adatok arról tanúskodnak, a fentiek mellett, hogy a Tiszántúlra átkelő felvidéki kereskedők útja elsősorban Debrecennek szól, hiszen kolozsvári utasa egész idő alatt csak egy volt a révnek, de Dél-Magyarország, illetve Erdély egyéb részeiből is csekély a forgalom.

Debrecen szerepe (ez áll a Schleich Lajoshoz írott levélben is) különösen Mátyás király 1477-ben adományozott kiváltsága után növekedett meg, amikor a nagyváradi árumegállító jogot e városnak adta át. Ezen felül mindebben nagy szerepet játszott Erdély és a Tiszántúl jelentős részének a királyi Magyarországról való leszakadása. „A kereskedelmi forgalom ilyen alakulását bizonyára elősegítette Erdélynek és a tiszántúli országgrésznek a királyi ország testéről történt leszakadása is. A délvidéki és erdélyi kereskedők a részükre, mint már idegenekre zaklatottabb felvidéki utat átengedték a debrecenieknek, akik a királyi országgal való anyagi és jogi kapcsolatok ápolásának Erdély mellett is mindig módját találták.”⁷⁷⁹

Nincsenek e Tokajon átkelő kereskedők között azonban a bécsi vásárokról ismert törszerek, aminek Szabó interpretációjában az a magyarázata, hogy a török alatt is nyugalmasabb szolnoki utat nem adták fel.

Szabó gondos mérlegelésére jellemző, hogy meglátása szerint az elemzett névsorban nem szabad csak kereskedőket látni, hiszen számosan találhatók közöttük, akik a királyi négvárvonal ellátására indultak útnak (igaz ez is lehet a kereskedelem egy formája), ezenkívül lehetnek közöttük a város (Debrecen) hivatalos kiküldöttei, akik a királyi udvarban, Erdélyben, a török szultánnal, basákkal, tatárfőnökökkel, oszmán kapitányokkal szüntelen tárgyalásokat kénytelenek folytatni.⁸⁰

Tanulmányának végén név szerint is közli a debreceniek névsorát, előtte azonban mindezt azzal kommentálja, hogy az adatok világosan bizonyítják a város kiemelkedő társadalmi és gazdasági jelentőségét, egyúttal azonban színmagyar voltát is.⁸¹

„A révnaplókból összeállítottuk a debreceniek névsorát s teljes egészében közreadjuk, feltüntetve azt is, hogy egy-egy név hányszor fordul elő a révkönyvben. Ez a névsor, mely meggyőzően sejteti velünk a Debrecen falai között zajló s innen szétáradó mozgalmas élet körvonalait, figyelmet érdemel azért is, mert a város lakosságának jelentékeny részét olyan időből állítja elénk, amelyből a város lakosságáról összeírások még nem állanak a rendelkezésünkre. Reá mutathatunk arra is, hogy e közel 700 debreceni lakos neve között csak itt-ott akad egy-kettő, melynek gyökeres magyarsága [! – E. V.] felől kétségeink lehetnek. A névsor tehát nemcsak Debrecen kimagasló társadalmi és gazdasági szerepének, hanem színmagyar [! – E. V.] voltának is bizonyosságát képezi.”⁸²

Szabó nézeteinek rekonstrukciója szempontjából talán még nagyobb elvi jelentősége van 1940-es, „A debreceni közösség” című írásának, amely szintén a Debreceni Képes Kalendáriumban jelent meg.⁸³ Szabó itt a debreceni problémákat az idegen, főként német etnikumú szabad királyi városokkal való összevetésben elemzi, s alapvetően azt állapítja meg, hogy Debrecen demokratikusabb, polgárosultabb berendezkedésű volt, mint az említett városok. Falai között ugyanis jobbágy és nemes egyaránt, majdhogynem minden beköltöző menedékre talál, míg a szabad királyi városok egyenesen megtiltják a beköltöző magyarok városban való letelepedését.⁸⁴

Szabó főként a felvidéki bányavárosok, valamint az erdélyi szász városok köréből hoz példát, de megemlíti egy soproni statútumot is 1543-ból, amely a magyaroknak nemcsak a házvétele, hanem a részükre történő szállásadást is megtiltotta.⁸⁵

„Az elzárkózásra a példákat elsősorban német lakosságú városaink, főként a felvidéki bányavárosok és az erdélyi szász városok szolgáltatták. Nagyszébenben például a magyaroknak nemcsak a céhekbe való felvételét, s a házaknak idegenek részére való eladását

tiltották meg, hanem az olyan magyar embertől, aki a városba házasodott s házassága révén itt »conclivis« lett, felesége elhalálása esetén a házat és »örökségét« megváltották, majd pedig 1589-ben minden bonyodalmat megelőzendő, határozatba tették, hogy azt, aki idegennel lép házasságra, ki kell utasítani a városból.⁷⁸⁶

Szabó persze azt is megállapítja, hogy a városok ezen elzárkózási törekvéseiben rendi indítékok is szerepet játszanak: a beköltözni kívánó nemes ugyanis áttörte volna a jogokban és terhekben egységes polgári közösséget. Szabó szerint az elzárkózási törekvések virágkora a 16–17. században figyelhető meg, amikor az állami hatalom azokon a területeken is gyengébben nyilvánult meg, ahová hatásköre egyáltalán elért. A 18. századtól kezdődően, az új központi kormányzatok kiépítésével a városok is erőteljesebb állami irányítás alá kerültek, s fokozatosan haladt előre egységes közjogi elvekre szorításuk.⁸⁷

Debrecen ugyan csak 1693-ban nyerte el a szabad királyi városi jogot, szabadsága azonban már korábban is elérte ezt a fokot, s gyökeresen más volt a magatartása, mint a királyi városoké. „A debreceni magatartás lényegesen más volt, mint a királyi városoké. Szinte jelképesnek tűnik fel a különbség: miként síkontúli⁸⁸ királyi városainkat kőfalak övezik, Debrecen pedig csak gyenge palánk és árok keríti, akként annak szigorúan körülbástyázott szigetelői a városi közösség falai, emitt pedig gyenge kerítvény, amelyen keresztül állandóan hullámszik a megmozdított alföldi nép. Már maga az a körülmény is, hogy Debrecen városból a XVI–XVII. századból nem ismerünk – bár a jegyzőkönyvek 1547-től fennmaradtak – olyan jogszabályt, mely előírná a debreceni polgárság megszerzésének feltételeit s polgárságra való felvétel módját, nem jelentőség nélkül való, hiszen az ilyen statutumokban a tilalmon volt a hangsúly.”⁸⁹

Szabó okfejtésében mindenekelőtt Zoltai Lajos alapvető munkájára⁹⁰ hivatkozik, s kifejti: ezt a nyílt magatartást főként Debrecen helyzete magyarázza, sem földrajzi, sem népi szempontból nem volt szüksége elzárkózó magatartásra érdekeinek érvényesítéséhez, hiszen a város környékén élők (akikből a beköltözők nagyrészt rekrutálódtak) népi és vallási tekintetben is hasonlóak, magyarok és reformátusok, nem ritkán az idegen hatalom elől oltalmat kereső, földönfutó testvéreik voltak.

Hogy ez a helyzet magyarázza a nyíltságot, azt bizonyítja az a tény is, hogy ha a közösség egységét veszély fenyegette, akkor Debrecen is elzárkózott, sőt alkalmanként ki-
közösítéstől sem riadt vissza.⁹¹

„Debrecen nyílt magatartását tehát a helyzete magyarázza. Nem elvi szempontról van szó, hanem viszonyokról, melyek nem tették szükségessé, hogy a város statutumok tilalmával vallási és nemzetiségi korlátokat emeljen. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy ha közössége egységét mégis veszély fenyegette, Debrecen sem habozott szigorúan fellépni.”⁹²

Mindezek után Szabó azt boncolgatja tanulmányában, hogy ez a nyitottság azért egy másik szempontból is csorba lehetett, a város ugyanis jelentős riválist látott a görög kereskedőkben, ezeknek a városban való letelepedését ezért nem engedélyezte. Ugyanez a nyitottság jellemezte Debrecen magatartását Szabó előadása szerint a beköltözni kívánó nemesekkel szemben is. Igyekezete csak arra irányult, hogy a városban ne engedjen nemesi kúriát keletkezni, mindezt annál is könnyebben meg tudta valósítani, mivel a töröktől független területen a nemesi jog eleve elértéktelenedett, a nemes maga is földönfutóvá vált, s szívesen adta azután a városok és mezővárosok kebelébe magát, ahol sajnálat nélkül tette félre a városi közösséggel egyébként is csak összetűzést eredményező előjogait. Egy másik ekkori tanulmányára hivatkozva állítja Szabó: jellemző, hogy az 1693-ban a szabad királyi városi jogot hosszas tárgyalások után kieszközölő három városi kiküldött is eredetileg nemesi származású polgár volt.⁹³

„Ebben az időben valóban sok nemes lett polgárrá, sőt ekkor a város főbírói és más vezetői is nagy számban nemesi eredetűek voltak. A nemesi tudat alárendelésére és a polgári közösség [! – E. V.] új tudatot formáló erejére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy ezek a nemesi eredetű főbírók és vezetők a polgárság jogainak odaadó istápolói és öregbítői voltak. A bécsi udvarban Debrecen szabad királyi városi privilégiumát 1693-ban tízhónapi járás-kelessel kiküzdő három városi kiküldött is nemes-polgár volt.”⁷⁹⁴

Szabó mindezek után arra is példát idéz, hogy a város a beköltöző idegen jogait, a város régi szokására (consuetudo) hivatkozva alkalmanként még a saját polgára ellenében is megvédi, s ez már szerinte lelki [!] tényezővé, a közösség alkotó tudatává vált.⁹⁵

Ez a közösségtudat befelé is mélységesen összekapcsoló Szabó ábrázolásában, ugyanis a városban egyfajta rideg földközösség is uralkodott, a földeket időnként, meghatározott kulcs szerint újra felosztották, s a legnagyobb föld is, amelyet egy polgár bírhatott, maximált volt.⁹⁶

„E közösségtudat [! – E. V.] nem csak nyílt és kitarulkozó kifelé, hanem mély és összekapcsoló befelé. A 18. század végéig Debrecenben csak a házra és kertre lehetett tulajdont szerezni, a földeket időnként kulcs szerint újra felosztották s meg volt határozva a legnagyobb föld, mely egy kézben lehetett. A földközösségnek ez a ridegségig kifejtett formája csak egyik jellemzője a magát »keresztényen respubliká«-nak nevező debreceni polgári közösségnek.”⁷⁹⁷

Érdemes szó szerint idézni végül Szabó tanulmányának befejező sorait is. Ebben némiképp patetikus (kissé újságírói korszakára emlékeztető) szavakkal festi le a debreceni közösség kiemelkedő jelentőségét, amelynek szabadságot ígérő és biztosító életformája toronyként emelkedik ki a körülötte lévő pusztából, s így tudja biztosítani és pótolni a nagy csapások után megfogyatkozó lakosságot, s ezt az állandó megújulási képességet jelképezi a város címerében található fénix is.

„Három politikai hatalom ütközési pontjára vetve, így áll ez a közösség testi és lelki falak nélkül a török korszak dúló viharaiiban. Messzelátszó tornya a pusztulás tengerében, mely folyton nő körülötte, árbócként integet s utat mutat a nagy vidék földönfutóinak. Az elhaló falvakból egyre folydogál az új otthon keresők menete s a város kapui nyitva állanak. A bekéredzkedő nemes ember és a szegény jobbágy egyaránt megtalálja itt az új otthon s maga a város a nagy csapások után, mikor lakosainak száma megfogyatkozik, így élemedik újra és újra, mint címerében poraiból a fénixmadár.”⁷⁹⁸

(„*Egy centenáriumi kötet kálváriája*”) Szabó István Debrecennel kapcsolatos nézeteinek „felgöngyölítéséhez” alapvetőnek tartom az 1848/49-es szabadságharc centenáriumára megjelent, általa, illetve ifjabb Révész Imre és Szabó Kálmán által szerkesztett kötet elleni támadást, amihez hasonló kevés van az 1945 utáni történeti irodalomban.⁹⁹

Egy korábbi közleményemben már teljes egészében közöltem Szabó Istvánnak a Társadalmi Szemlében megjelent kritikára¹⁰⁰ adott válaszát, amit a folyóirat végül nem volt hajlandó közölni.¹⁰¹

Miről van szó a támadásokban?

Amint korábban említettem, Szabó István történetírói pályakezdésében alapvető szerepet játszott 1848/49 debreceni eseményeinek elemzése, hiszen doktori értekezését is ebből a témakörből publikálta 1928-ban, de (amint erre szintén utaltam már) egyéb tanulmányokat is készített/alkotott a húszas évek végén, harmincas évek elején a témakorról. (Vö. „A debreceni csata”, „A debreceni csata emlékezete”, „A honvédelmi bizottmány elnöki hivatala”, „A debreceni nép fölkelése a szabadságharcban”, valamint említett recenziói.)¹⁰²

Mindezek folytán nem lehet véletlen, hogy 1945 után, a forradalom és szabadságharc centenáriumának közeledtével, az akkor nemrégiben (amint szó esett erről, 1943-ban) a Debreceni Egyetemre kinevezett történész professzort¹⁰³ bízta meg a helyi centenáriumi

kötet szerkesztésével. Mivel Debrecen alapvető szerepet játszott 1848 decemberétől, ezért nyilván az is kézenfekvőnek tűnt, hogy ezt az időszakot állítsák a középpontba. A kötet szerkesztésében (inkább csak névlegesen) szerepet játszott a református püspök, ifjabb Révész Imre is. (Részt vett még a kötet munkálataiban a politikus Szabó Kálmán is, de ez a tevékenység még inkább névleges volt.)¹⁰⁴

A kötet tanulmányai, mint ahogy Szabó István a válaszcikkben ezt kifejti, alapvetően 1946–47-ben készültek, s szerzői köre mindenekelőtt Szabó István közvetlen tanítványai, illetve a városban dolgozó ismerősei és egyetemi kollégái (Juhász Géza, Hankiss János, Varga Zoltán, részben Tóth Endre, Neubauer Pál) közül kerültek ki.¹⁰⁵

A kötet ellen röviddel megjelenése után igen éles hangú bírálat jelent meg a Fogarasi Béla által „főszerkesztett” (tehát nyíltan a kommunista ideológiát szolgáló) Társadalmi Szemle című folyóiratban, Balázs Vera és Balázs Tibor tollából, valamint Debrecenben is egy helyi újság, a Tiszántúli Néplap hasábjain, amelynek szerzője Csabai Tibor volt.¹⁰⁶ (Az említett szerzőkről nincs sok tudomásunk, azonkívül, hogy fiatalok voltak. Erdemi tudományos munkát sem ezt megelőzően, sem ezután lényegében alig végeztek, jórészt beleillenek abba a folyamatba, amit egy közelmúltban megjelent historiográfiai összefoglalás alapján¹⁰⁷ úgy jellemezhetünk: sok tekintetben a nem szakmabeliek vették át az irányítást a történettudományban, a káderek – az ilyen érveknek van jelentőségük a vitában –, akik nem rendelkeznek a történettudomány műveléséhez szükséges szakmai képzettséggel, ugyanakkor kitünően, elvi „szilárdsággal” képviselik a „nép”, azaz a fennálló hatalom, adott esetben a kommunista párt érdekeit és szempontjait.)

Jól kiviláglik mindez Csabai Tibornak a kötettel szembeni kritikájából, aki Szabónak a kötetben megjelent tanulmányáról azt írja, hogy komoly, de pusztán „pozitivistá” felkészültségű történész munkája, aki számos anyagot, érdekes adatokat gyűjtött össze, de értelmezésre, általánosításra, koncepció kialakítására nem képes. (Amúgy, amint a következőkből kiderül, más ellenfelei szerint, ennek éppen ellenkezője érvényes Szabóra.) Csabai az értelmezés elvi kereteit persze az osztályharcban és Sztálin nézeteiben jelöli meg.¹⁰⁸

„Szabó István kétség kívül komoly felkészültségű, nagy adat- és anyagismerettel rendelkező szakember, ő vállalta a műben a legfontosabb feladatot, a kényszerűségből fővárossá lett Debrecen küzdelemszervezésének megrajzolását¹⁰⁹. Tanulmánya szorgalmas anyaggyűjtés, érdekes adatok és tények felsorolása, semmi más. És Szabó István példája mutatja, hogy a »semleges tudomány« a társadalmi küzdelmekben való állást nem foglalt magartartása adatgyűjtésre szorítkozhat, lényeges vagy lényegtelen részletkérdéseket dolgozhat ki, taposómalomban öröklhet, de nem vezethet gondolkodásunkat és tevékenységünket átalakítóvá, látókörünket bővítő, világképünket átforgató, az ifjúság nevelését pozitív irányban befolyásoló felismerésekhez. A társadalomtudomány és a politikai gazdaságtan ismerete nélkül a történettudományban ma már nem lehet korszerű művet alkotni, mert a társadalom konkrét, a termelőviszonyok és osztályharcok¹¹⁰ alapján megrajzolt szerkezeti felépítettségének ismerete nélkül a tudós elveszti átfogóképességét, az anyagismeret elvét, a mindent megvilágító perspektívát.¹¹¹ Minden történettudós megtanulhatná végre Sztálin tanácsát: »A történettudomány fő feladata a termelés törvényeinek, a termelő erők és termelési viszonyok fejlődési törvényeinek, a társadalom gazdasági fejlődését szabályozó törvényeknek tanulmányozása és felderítése.«¹¹²

Ennél lényegesen erőteljesebb és aktuálpolitikai töltésű Balázs Vera és Balázs Tibor említett cikke.¹¹³ A szerzők már cikkük címében is kifejezik alapvető álláspontjukat, miszerint Szabót, illetve a kötet szövegeit az 1848/49-es békepárt ideológiai igazolásának, azaz az akkori ellenforradalom legitimálójának tekintik. Ezzel együtt nem hagynak kétséget afelől, hogy az 1848-as „ellenforradalmárok” védelme 1948-ban is az aktuális „ellen-

forradalom” ideológiai igazolását jelenti, sőt így Szabóék maguk is ellenforradalmárok.¹¹⁴

Mindezt igazolja, hogy szerintük Szabóék nem tanúsítanak kellő kritikát az Országos Honvédelmi Bizottmány, a rendőrség, a nemzetőrség, a kormánybiztosi rendszer (azaz a diktatórikus berendezkedés intézményei) kigúnyolóival szemben. Ők maguk is cseplünek ezeket, olyannyira, hogy azt a békepárti Esti Lapok is megirigyelhette volna.¹¹⁵

Okfejtésük (helyesebben inkább ráolvasásuk) szerint az 1849-es kormányzat nem azért nem tudta betölteni feladatát, mert diktatórikus volt, hanem azért, mert nem volt eléggé diktatórikus, s nem lépett fel kellő eréllyel a belső árulók és pecsovicok ellen.

Szabóék alapvetően a civis apológia jellemzi, pedig a civis réteg¹¹⁶, s a Bécs felé kacsintgató birtokos nemesség volt a társadalmi melegágya a megalkuvásnak és a békepárti politikának. A forradalom katonai bázisát a nép, és a népfelkelés teremtette volna meg, a felszabadított jobbágyság azonban nem kapta meg jogos követeléseit (azaz nem volt földosztás, vö. minderről később a megfelelő fejezetben), s ezzel magyarázható a végső kudarc. Csobán Endre például a kötetben ezzel szemben éppen ennek a népfelkelésnek a katonáiról, a nemzetőrökről írva, oldalakon keresztül ecseteli fegyelmetlenségüket és garázdálkodásaikat.¹¹⁷

Szabóék a birtokos nemesség és az ipart monopolizáló céhmesterek ellenforradalmi tevékenységét takargatva végül is a „monarchista történetírás”¹¹⁸ tételeit visszhangozva a szabadságharc leverését a katonai túlerőnek tulajdonítják, jöllehet az még Világos előtt elbukott a belső árulók tevékenysége/áskálódása miatt.

Részletek a bírálatból:

„... nagyon tanulságos lett volna megmutatni, miért nem válhatott Debrecen sajátos társadalmi összetételénél fogva a győzelmes szabadságharc fővárosává és ezzel szemben miért válhatott a békepárt támaszpontjává, az egyre inkább felülkerekedő ellenforradalom fővárosává. Már a címválasztás is mutatja tehát, hogy a kiragadott részlet nem a lényeg megjelenítésére, hanem elsikkasztására szolgál: 48 reális osztályviszonyainak, 48 ellenforradalmának elsikkasztására. Persze, aki 1848 ellenforradalmát a maga valóságában mutatja be, az éberségre tanít 1948 ellenforradalmáiraival szemben is.”¹¹⁹ [Kiemelés az eredetiben.]

„A kötet szerkesztői ... úgy gondolták, hogy ha már a forradalmat és a függetlenségi harcot nyíltan nem támadhatják, az Országos Honvédelmi Bizottmányt, a rendőrséget, a nemzetőrséget, a kormánybiztosi rendszert”¹²⁰ nyugodtan cseplülhetnek úgy, hogy azt a békepárti »Esti Lapok« publicistája is megirigyelhette volna.¹²¹

„Ha úgy vetette volna fel Szabó István a problémát, hogy mennyiben felelt meg a 49-es kormányzat a forradalmi háború követelményeinek, akkor rá kellett volna mutatnia arra, hogy ezt a feladatát valóban nem tudta hiánytalanul betölteni. De nem azért, mert diktatórikus volt és sértette az állampolgárok szabadságát”¹²², hanem éppen ellenkezőleg, azért, mert nem tudta elég eréllyel és következetességgel vezetni a forradalmi háborút a »belső bitangok«, a megalkuvók és pecsovicok ellen.”¹²³

„A civis réteg és a Bécsbe kacsintgató birtokos nemesség: ez Debrecen társadalmi bázisa, mely melegágya volt a terjeszkedő békepártnak¹²⁴. A konkrét társadalmi alap elhallgatása és a debreceni civis.apológia: ez viszont Szabó Istvánék ellenforradalmi »tudománya«.”¹²⁵

„A politikai és katonai hatalom egységét a népfelkelésnek¹²⁶ kellett volna megteremtenie és tulajdonképpen a forradalom sorsát is a széles társadalmi bázison nyugvó népháborúnak kellett volna eldöntenie...”

A felszabadított jobbágyság nem érezte annyira saját ügyének a forradalmat, mintha megkapta volna jogos követeléseit. A kötet történészei erre nem mutatnak rá, magyarázat nélkül emelik ki a népfelkelés hiányosságait, az eredményeket elhallgatva, vagy elbaggatellizálva. Csobán Endre¹²⁷ oldalakon keresztül beszél a nemzetőrök fegyelmetlenségéről, garázdálkodásairól – csak erre fut a tollából.”¹²⁸

„A birtokos nemesség és az ipart monopolizáló céhmesterek ellenállása csak még teljesebb színben bontakoztathatja ki a forradalom gazdasági és társadalmi vonatkozásait. Ha pedig elhallgatják az ellenforradalmat, ez azt is jelenti, hogy igazat adnak a monarchista történetírásnak: a szabadságharcot a katonai túlerő győzte le¹²⁹. Ez pedig nem áll. A küzdelem nemcsak a külső erőviszonyok miatt szenvedett vereséget, hanem a belső ellenállás¹³⁰ buktatta meg, még mielőtt Görgey-ék Világosnál lerakták a fegyvert. Ennek a belső ellenállásnak analízise, a Honvédelmi Bizottmány erélytelenségének vizsgálata adják az egyik fő kulcsát 48/49 problematikájának és egyben ezek a kérdések jelentik számunkra, a figyelő utódok számára 48 egyik legnagyobb eleven tanúságát.”¹³¹

A történet itt még azonban nem ért véget. Egyrészt Szabó válaszcikkének elküldése után, 1949 elején levelet írt Fogarasi Bélának, ebben érdeklődött cikkének sorsa felől, amelyből végül egy bekezdést hajlandó lett volna elhagyni a közlés érdekében.

Szabó István levele Fogarasi Bélának¹³²

„Igen tisztelt Főszerkesztő¹³³ úr!

Értesülésem szerint eljutott Főszerkesztő úrhoz a 49-es debreceni kötet bírálatára írt válaszom¹³⁴, amelyet Szabolcsi Miklós úrnak illetékes tényezőkkal — minden bizonnyal a Főszerkesztő úrral — folytatott megbeszélései alapján az ő kezdeményezésére írtam. Minthogy válaszomat a bírálathoz képest — hiszem — tudományos mértéktartással és gondos mérlegeléssel szerkesztettem meg, a kézirat átadásakor közöltem Szabolcsi Miklós úrral, hogy a kéziratot — mint tudományos viták esetében szokott lenni — csak szó szerint való közlésre adhatom át. Mindjárt közöltem azonban azt is, hogy a kézirat 10. lapján általam kék ceruzával megjelölt rész (Az »Azt kell azonban hinnem« bekezdéstől »már olvasta kötetünket« szavakig¹³⁵) közléséről a szerkesztőség kérelmére kész vagyok lemondani. Ha azonban a szerkesztőség a válaszom változatlan közlését a többiekben nem tudja vállalni, kéziratomat őszinte sajnálatomra visszavonom. Egyben kértem, hogy a kézirat korrektúráját magam végezhessem. Szabolcsi Miklós úr közléseimet tudomásul vette.

Lekötelezne Főszerkesztő Úr, ha szíveskedne kéziratom további sorsáról tájékoztatni. Az előbbiekhöz hozzá kívánom még fűzni, hogy ha esetleg — egyébként gondosan megválogatott — kifejezéseim egyik-másikának megváltoztatása iránt merülne fel kívánság, a kívánságot megfontolni óhajtanám.

Egyúttal megragadni kívánom az alkalmat, hogy Főszerkesztő Úr előtt kifejezzem: válaszomat nem csupán az vezette, hogy az igazért ez ügyben sikra szálljon, hanem az is, hogy a magyar történettudomány ügyét — ha szerény mértékben is — építőleg előbb juttassa.

Fogadja Főszerkesztő Úr kiváló tiszteletem nyilvánítását

Debrecen, 1949. február 17.

Szabó István

egyetemi tanár¹³⁶

Szabó e levélre feltételezhetően nem kapott választ, s a cikket sem közölték.¹³⁷

Még ennél is nagyobb horderejű folytatása volt az ügynek a Magyar Történelmi Társulat 1949-es vándorgyűlése. A vándorgyűlést a Történelmi Társulat egyfajta rituális és szimbolikus leszámolásnak szánta eredetileg Szabó Istvánék kötetével kapcsolatban, amely lehetőséget adott volna Szabóéknak az önkritika gyakorlására.¹³⁸

Szabó István azonban, a hozzá ez ügyben intézett levélre válaszolva egyrészt utalt a könyv elleni támadásokra, másrészt éppen ezzel összefüggésben, egy alapvetően más forráskönyvet javasolt az esemény lebonyolítására.¹³⁹

Szabó tehát, levele szerint, nem tartotta szerencsésnek a könyv fölötti vita megrendezését, helyette azt javasolta, hogy a kötetről egyáltalán ne essen szó, attól függetlenül két előadást tartsanak. Egy budapesti előadó a forradalom és szabadságharc katonai mérlegéről (ezt tette meg végül Sólyom László, vö. a későbbiek), egy másik szintén budapesti előadó pedig a forradalom és szabadságharc elmúlt száz évének irodalmáról (magyarán historiográfiájáról) tartson áttekintő szemlét, rámutatva egyúttal arra is, hogy a centenáriumba megjelent kiadványok mennyire vitték előre a kutatást, illetve hol vannak még további tennivalók, hiányok és kutatási feladatok.

A szóban forgó vándorgyűlést végül 1949 őszén tartották meg Debrecenben. A rendezvényen az előzőkben vázoltaknál lényegesen eltérőbb forgatókönyv valósult meg. Szabó István ugyanis maga is tartott előadást¹⁴⁰ a szabadságharc bukásának okairól, a korábban többször is szóba hozott budapesti előadó pedig véleményem szerint a rövidesen kivégzett tábornok, Sólyom László volt, aki valószínűleg „A szabadságharc katonai vezetésének kérdéséhez” címmel, vagy annak témakörében tartott előadást.¹⁴¹

Sólyom László debreceni előadásának pontos szövege tudomásom szerint nem maradt fenn. Ugyanakkor, mint Kosáry Domokos könyvéből kiderül¹⁴², a szóban forgó időszakban (tehát 1948/49-ben) Sólyom több előadást is tartott a kérdésről, s mondanivalóját egy nagyobb tanulmányban összegezte. Az írás a Századokban jelent volna meg, mint ismeretes azonban a tábornok néhány hónap múlva a koncepciók perek egyik áldozata lett, s ezért szóba sem kerülhetett a publikáció. A tanulmánynak megmaradt a kefelenyomata, s ennek alapján rekonstruálni lehet Sólyom fő gondolatait, melytől bizonyára debreceni előadásában sem tért el. „A szabadságharc katonai vezetésének kérdéséhez” című cikk szerint a szabadságharc bukását egyértelműen árulás, mégpedig Görgey árulása okozta. Az előadás sorra veszi a szabadságharc fő katonai eseményeit (1848 ősze, téli hadjárat, Váci Kiáltvány, tavaszi hadjárat, Buda visszavétele, Világos) és mindenütt azt mutatja be, hogy Görgey nem állt teljes szívvvel a szabadságharc ügye mellé, s már a kezdetektől fogva megegyezésre, megalkuvásra (értsd: árulásra) törekedett. Ezt bizonyítaná az is (a vád, mint láthattuk, Szabó Istvánnal szemben is megfogalmazódott), hogy nem bízott igazán a nép közvetlen katonai szerepvállalásában, s elítélően, megvetően beszélt a gerillaharcról, sőt a nemzetőröket szélnek is eresztette; pedig – Sólyom szerint – ők az igazi forradalmi szellem letéteményesei. A tanulmány végső summája szerint azonban Görgey csupán osztályának, a köznemességnek képviselője, így a szabadságharc bukásának végső oka a köznemesség árulása.

„Helytelen volna a szabadságharc bukását Görgeynek, az egyénnek számlájára írni – olvashatjuk Sólyom kéziratának 22. oldalán –. Görgey tettei és mulasztásai, végzetes tevékenysége nem egy személy felelősségét vetik fel. Görgey osztályának, a feudalizmus és a feltörekvő erők malomköve között őrlődő birtokos középnemességnek volt exponense. Minden ténykedése, nekilendülései és megtorpanásai, ingadozásai és egyre határozottabbá váló forradalomellenessége, kísérletei a harc feladására, végül formális árulása, osztályának a szabadsággal és haladással szembe forduló, a forradalmat eláruló, végül a feudalizmussal összefonódó nagytőke lakájául szegődő jobboldali birtokos nemességnek a megnyilatkozásai. Görgey sem pozitív, sem negatív értelemben nem csinált történelmet, csupán osztálya által a felszínre dobla, osztálya érdekeit és törekvéseit, csekély erőit és súlyos hibáit testesítette meg.”¹⁴³

Úgy gondolom, hogy Szabó István előadása mindennek fényében kap különös nyomatékot. A debreceni történész szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a szabadságharc bukását többféle körülményre vezette vissza (ipari-gazdasági háttér hiánya, a földet kapott parasztság támogatásának elmaradása, a nemzetiségi probléma megoldatlansága... stb.)

s az egyik legfőbb problémának a kedvezőtlen külpolitikai konstellációt, a két nagyhatalom katonai összefogását tartotta. Belső árulásról, a köznemesség reakciós magatartásáról azonban – az elmondottakból talán érthetően – nem esik szó, s ezzel változatlanul kitart „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötetben kifejtett koncepció mellett.¹⁴⁴

Szabó előadásának bevezető soraiban egyébként utal Sólyom László referátumára. (Ez az utalás is bizonyíték lehet arra, hogy Sólyom a Századokban publikálni kívánt, ugyanakkor azonban végül mégsem a megjelent írás szövegét mondta el.)

Szabó azonban nem tartja magát illetékesnek a katonai kérdések eldöntéséhez, hiszen nem hadtörténész.

„Az elhangzott előadásban az altábornagy úr a gyakorlati katona, a hadvezető éles szemével jelölte meg a 48/49-es katonai küzdelemnek azokat a pontjait, amelyekben a küzdelem az elbukás felé fordult. Az okok egyik-másikának a jelentőségét különféle módon fel lehet mérni, magamat azonban nem érzem ilyen felmérésre jogosítottnak, mivel nem vagyok hadtörténész.”¹⁴⁵

Az előadás további menetében azután Szabó komplexitásra törekedve veszi számba a bukás tényezőit. Ezek közül kiemeli az ország gazdasági és társadalmi tekintetben való fejletlenségét, elmaradását¹⁴⁶, mind a birtokos, mind a föld nélkül maradt jobbágy/szabadság/parasztság előbb-utóbb bekövetkező érdektelenségét a szabadságharc ügyével szemben (Szemere Bertalannak egy 1849. január 12-én Kossuthoz írott levelét is idézve), Kossuth és Görgey személyes ellentétét, a nemzetiségi reakciót, azaz a gyorsan kibontakozó nemzetiségi harcokat, a szabadságharc ipari hátterének megeremtésében elkövetett hibákat. Utóbbiban leginkább azt látja lényegesnek, hogy azt Pest után Debrecenben sikerült ugyan úgy-ahogy kiépíteni, de Pest visszafoglalása után mindezt visszatelepítették, nem sokkal ezután azonban ismételen menekülni kellett szegedre és Aradra. Így, összességében, a hadiipar soha nem tudott lépést tartani a szükségletekkel.¹⁴⁷

„Ennek a gyorsan talpra állított hadseregnek a felszerelését a gyár és iparszegény Magyarországon kellett elvégezni. Tudjuk, hogy a Magyarországot gyarmataként kezelő bécsi kormányzat¹⁴⁸ nem engedett az országnak iparosodást. Hadiipar meg éppen nem volt az országban. Az első hónapokban nem is ment a háború másként, mint a császári haderőnek a magyar kormány rendelkezésére átment raktáraiból. Az 1848. év végén azonban kemény munkával már minden téren – fegyvergyártás, ágyuöntés, lőporgyártás, felszerelés – megindult a termelés. De mindjárt el kellett menekülni Debrecenbe s közben a termelésből 3-4 hét kiesett. A szabadságharc szervezésének, elsősorban Kossuth tevékenységének legnagyobb diadala, valóságos hősköteménye volt, hogy az országnak iparilag legszegényebb tiszántúli és erdélyi részén – mindenesetre a pesti gyárak áttelepítésével – hadiipart teremtettek. Annál súlyosabb hiba volt, hogy Buda visszafoglalása után a gyárakat és üzemeket visszavitték a fővárosba, itt azonban jóformán meg sem kezdhették működésüket, mikor újból menekülniök kellett – Szegedre és Aradra. Bármily nagy teljesítmény volt a hadiiparnak a forradalom menete közben való megszervezése, a valóság az volt, hogy ez az ipar a szükséglettel sohasem tudott megfelelően lépést tartani.”¹⁴⁹

Előadásának további részében Szabó bizonyos kérdésekben talán enged a fennálló hatalom által elvárt diskurzusnak, s például felveti a nagyszabású gerillaharc megszervezésének a lehetőségét, valamint azt is, hogy az orosz népben (vö. Guszev kapitány ügye)¹⁵⁰, talán meg lett volna a hajlandóság a cári hatalom beavatkozásának a megakadályozására, igaz ez nem juthatott el a magyarok mozgalmának cselekvő megsegítéséig. Külön kiemeli még a szabadságharc külpolitikai elszigeteltségét, a különböző forradalmi mozgalmak nemigen voltak szolidárisak, az angol és francia érdek pedig kifejezetten a magyar függetlenség ügye ellen dolgozott.¹⁵¹

„Forradalmunk 1848-ban egy széles európai szabadságmozgalom sodrában tört a napvilágra. Sajnos ezek a mozgalmak nem tudták a szolidaritás útját megtalálni. A magyar mozgalom és a külföldi mozgalmak, a magyar szempontból különösen is fontos romániai és szerbiai mozgalmak az őket követőket átfűtő nacionalista tendenciák miatt nem tudtak párhuzamot találni. Amellett Európa más részeiben a mozgalmak sorra elbuktak, még 1848 őszéig. A magyar mozgalom elszigetelten egyedül maradt egy reakciós Európában minden külpolitikai támogatás nélkül. Abban az Európában, amelyről Petőfi azt énekelte, hogy ismét csendes, mert elzúgtak forradalmai, a magyar forradalomnak már két nagyhatalom katonai erejével kellett küzdeni. Az idők a magyarság katonai erő kifejtésének a maximumát követelték, de a maximum kifejtésének súlyos politikai és szervezési nehézségek álltak az útjában. Kérdéses, hogy a két nagy birodalomnak Magyarország területén kibontakozó közös katonai akciója után, akár maximális erő kifejtéssel is, el lehetett volna-e jutni a sikerhez?”¹⁵²

Összegzésként azt állapítja meg Szabó, hogy a fentebb tárgyalt tényezők egymással genetikusan is összefüggve, együtt okozták a bukást. Rá lehet mutatni még egyéb tényezőkre is szerinte, például a katonai hadvezetés által elkövetett hibákra. Ugyanakkor ezek a tényezők együtt vezettek a kudarchoz, amelyek közül egyik-másikat talán ki lehetett volna küszöbölni, s ezek talán változtathattak volna a történelmen, a lehetséges történelemnek azonban a valóságos történelem szempontjából nem releváns.¹⁵³

„A politikai szervezési és hatalmi tényezők, melyek a bukás felé vitték a magyar szabadságmozgalmat, sokszor genetikusan összefüggésben is álltak egymással, máskor ilyen összefüggés nélkül párhuzamosan bénították és ásták alá a magyar küzdelmet. Az említett tényezőcsoportok mellett rá lehetne mutatni más tényezőkre is, így különösen a katonai hadvezetés egyes hibáira. Utólag csak azt állapíthatjuk meg, hogy mindezek együttesen vezettek el a bukáshoz. Lehet, hogy ezek közül egyes tényezőket ki lehetett volna kapcsolni s ezek talán a végkimenetelen, vagy legalább is annak körülményein változtathattak volna. Az elszalasztott, csak »lehetséges« történelemnek azonban a valóságos történelemben nem jut szerep.¹⁵⁴”

Mindezzel az afférnak azonban nincs még vége. Borossy Andrásnak, Szabó István közeli munkatársának visszaemlékezése szerint¹⁵⁵ az előadások után a szóban forgó rendezvényen, délután, a történelmi szemináriumban egy külön, kisebb körre kiterjedő összejövetelt is rendeztek. Itt az asztalfőn Elekes Lajos foglalt helyet, aki a levezető elnök is volt, s Balázs Tibor, a Társadalmi Szemlében megjelent kritika szerzője kapott először lehetőséget arra, hogy kifejtse a folyóiratban már közzétett vádjait Szabó Istvánnal szemben. Mindeközben a teremben olyan feszültség keletkezett, hogy végül Szabó István nem kapott lehetőséget arra, hogy válaszoljon, illetve, hogy az elvárt önkritikát elmondja, hanem a budapesti résztvevők gyorsan buszra szálltak és eltávoztak.¹⁵⁶

Mindazonáltal lehetőségünk van Szabó István válaszána rekonstrukciójára, sőt teljes megismerésére is, ugyanis hagyatékában rendelkezésünkre áll tervezett válaszána leírt és gondosan megőrzött szövege (nyilván előre felkészült a tetemre hívásra).¹⁵⁷

A válasz szövege sok tekintetben árulkodó dokumentum Szabó tudományos és emberi habitusáról, bizonyos elemeiben egyúttérzésre sarkalló momentumokkal. A válaszban kifejti véleményét a történelem tudományos jellegéről, amelyben elismeri alkalmanként a szubjektív tényezők szerepét is, s azt, hogy tulajdonképpen az adatok a történész konstruáló tevékenysége folyamán nyerik el értelmüket és jelentőségüket (posztmodern szerzők számára is csemegék lehetnek e hivatkozások).¹⁵⁸

„Magam mindig arra törekedtem, hogy a történelemnek az a corpora, melyet formálok, ne valami lebegő, valami vizionárius legyen, hanem legyen a valóságtól megkötött,

legyen a valóság matériája. Az azután, hogy az adatokból miként állnak elénk a tények és a tények miként válaszolnak kérdéseinkre, természetesen nem csupán módszer kérdése, hanem kérdése a szemléletnek, a kutató szemléleturaló és formáló képességének is. Ez azt is jelenti, hogy a történeti megismerés szubjektív művelet. De vajon az optikai lencse által közvetített kép is egyszerű gépies másolata-e a valóságnak, hiszen az optikai lencse képe is kifejezi a lencse anyagának szubjektív tulajdonságait.¹⁵⁹

Szabó okfejtése szerint így a történész által megalkotott képben benne foglaltatik az író egyénisége, de a kor, a társadalmi és politikai körülmények is, amelyben alkot. Ez utóbbiak adják például a kérdéseket a történetkutatónak (persze a válaszokat nem), s ezek az aspektusok már a történész tárgyválasztásában is kifejezésre jutnak.

Saját ilyen jellegű pozícióját úgy határozza meg, hogy nála ez a nép felé való fordulásban, az alsóbb társadalmi rétegek történelmi sorsának vizsgálatában jutott kifejezésre.¹⁶⁰

„A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többekévéb kifejezésre jut már tárgyválasztásában is. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre és kifejezésre jutott nem csupán újabbban, hanem kezdettől fogva, hogy a nép¹⁶¹ történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szólt és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb népi rétegének, parasztnak zselléréknek. Sorsuk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak úgy, ahogy erőim arra képezt tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat.”¹⁶²

Kijelentésének alátámasztására Szabó az akkor a Szakasits Árpád szerkesztésében lévő Népszava egy recenziójára hivatkozik¹⁶³, amely pozitívan nyilatkozott 1940-es könyvéről, „A magyar parasztság történetéről”. (Ezt lehet, hogy jó, hogy nem mondta el Szabó 1949-ben, a szociáldemokráciára való hivatkozás nem biztos, hogy szerencsés lett volna az idő tájt.¹⁶⁴)

Szabó szerint a tárgyilagosságra való törekvés a történettudomány alapja, mégis előfordulnak félreértések, mert a történészek inkább más diszciplínák, végső soron pedig a történetfilozófia által kidolgozott értékeket is reprezentálnak, s így tevékenységük nem öncélú kedvtelés.¹⁶⁵

„A félreértés mégis előfordul s úgy gondolom, hogy ez azért van, mert a történelemmel szemben, ahogy megformálódott a történetkutatók kezén, további igényünk van: be öhajtuk illeszteni egész értékrendszerünkbe. Ez az érték-igény azonban már más diszciplínák, studiumok, praktikumok, végső fokon a történetfilozófia dolga. Ebben a megállapításomban annak koncedálása is foglaltatik, hogy a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és önmaga körül forgó munka, nem önmagáért űzött kedvtelés.”¹⁶⁶

Mindezekre személyes bizonyítékként háború utáni nehéz helyzetét hozza fel, amikor az infláció idején, nehéz helyzetben, a klinikát is hosszú ideig megfeküdve három tudományos munkát is publikált.

A munkának előfeltétele azonban a nyugalom, s Szabó valószínűleg ennek biztosítására kérte volna tetemre hívóit, mindeközben felidézve ifjúkorának megpróbáltatásait is. Ennek jegyében ajánlaná további tudományos munkásságát is a nép szolgálatára.¹⁶⁷

„Ha elnyerem, nem csökkenő munkakedvvel végzem tovább munkámat: a nép felé fordulva, sőt tőle soha el sem fordulva, mert onnan jöttem, szívesen és becsületes tiszta szándékkal bocsátom szerény erőmet népünk szolgálatára: e szolgálatra tudósokat és tanárokat nevelni. Szívesen, amíg hasznos tudok lenni. Ha pedig már nem tudok hasznos lenni erőltetés nélkül is elhagyom a helyemet, de azzal a nyugodt lelkiismerettel hagyom el, hogy húsz éves korom óta, amikor teljesen árván, teljesen vagyontalanul és minden protekció nélkül álltam a világban, bizony pihenőnapot sem igen ismerve dolgoztam és ha volt ennek a munkának értelme, csak azt tekintem annak, hogy szerény erőmmel szolgálhattam a magyar tudományosságnak és népünknek.”¹⁶⁸

(Összegzés) Milyen következtetések vonhatók le mindezekből, s egyáltalán miért fontos Szabó és Debrecen, illetve az Alföld kapcsolatának vizsgálata, s tulajdonképpen hogy lehet összegezni az eddig elmondottakat?

E vonatkozásban egyrészt kiindulópontunk lehet az a vélemény, amelyet Mályusz Elemér fogalmazott meg egy Eperjessy Kálmánhoz írott, 1943-as levelében¹⁶⁹. Mályusz itt meglehetősen elmarasztalóan, majdhogynem lekezelően nyilatkozik Szabó István doktori értekezéséről (s alighanem mindez így a Debrecen történetére vonatkozó akkori kutatásaira is érthető), mert szerinte ez gyenge, alacsony színvonalú, politikai eseménytörténeti munka, s még az esetleges filológiai pontosságát, alaposágát sem ismeri el Szabó munkájának. Mályusz szerint igazi, komoly történész akkor lett Szabó István, amikor az Országos Levéltárba, főleg pedig az ő munkatársi gárdájába került¹⁷⁰. A színvonal-emelkedés legfontosabb momentumát abban látta, hogy Szabó történetírásában ekkor váltak erőteljesebbé, sőt átütővé és döntő mozzanattá a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontok. Ezen persze minden bizonnyal az ő népiségtörténeti törekvéseit érthetjük elsősorban (Szabó és a népiségtörténet viszonyáról, közelebbről az ő roppant fontos népiségtörténeti kutatásairól vö. a következő fejezeteket a készülő monográfiából.)

Úgy gondolom, hogy Mályusz véleményével sok tekintetben egyet is lehet érteni, főként, ha hozzátesszük, hogy az Országos Levéltárban nemcsak Mályusz (és tanítványai), de például Domanovszky Sándor és Hajnal István tanítványainak (Ila Bálint, Wellmann Imre, Guoth Kálmán, Pleidell Ambrus, Jánossy Dénes, Berlász Jenő¹⁷¹) hatását is érzékeljük, akik mindannyian inkább gazdaság- és társadalomtörténetet műveltek.

Kétségtelen ugyanis, hogy jelentős minőségi különbség figyelhető meg (bár nem hanyagolhatjuk el egyes debreceni helytörténészek és néprajzosok, így Ecsedi István, Zoltai Lajos, később Balogh István hatását sem) Szabó első – amúgy, mint láttuk nagyszámú – inkább politika és eseménytörténeti, az érdekességekre és kuriózumokra összpontosító, kissé provinciális, néha kifejezetten jobboldali hangvételű (vö. Hajdúföld¹⁷²) írásai és a későbbi nagyobb lélegzetű gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányai között.

Hozzá kell tenni azonban, hogy a megállapítás csak jelentős megszorításokkal érvényes. Az egyik ezek közül az, hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok mégiscsak meglehetősen hamar jelentkeznek Szabónál, majdhogynem a szóban forgó doktori értekezésével egy időben, hiszen ekkor publikálja a debreceni tanyarendszer kialakulásáról készített nagyszabású munkáját is a Föld és Ember című folyóiratban, amely expressis verbis ilyen gyökerű tanulmány, olyannyira, hogy később az egész magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről kialakított koncepciójának egyik tartóoszlopa lett.¹⁷³

Másrészt látható volt az előzőkben, hogy Szabónak a harmincas években készült Debrecen történetével kapcsolatos tanulmányai (vö. A tokaji rév, stb.¹⁷⁴) is már kifejezetten gazdaság- és társadalomtörténeti fogantatásúak, egyenesen szaturálva vannak ilyen elemekkel, amelyekben jelentősen támaszkodik megelőző kutatásaira, illetve amelyeket később (mint látni fogjuk) szintén beemel, mégpedig fundamentális módon a magyar fejlődésről kialakított összképébe¹⁷⁵. (Különösen a mezővárosi fejlődés kérdése lesz fontos e tekintetben.¹⁷⁶)

Igaz, hogy mindezekben (vö. Schünemann-vita, valamint a Schleich Lajos munkájáról írott vélemény) megjelennek olyan etnikai szemléletre utaló momentumok is, amelyek részben kötődhetnek egyfajta tradicionális civis, sőt kuruckodó szemlélethez¹⁷⁷, de talán még inkább a később kibontakozó népiségtörténeti tanulmányokhoz, amelyek viszont egy ettől diametrálisan eltérő felfogást és szemléletet képviselnek¹⁷⁸. Eppen a szóban forgó gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat, illetve németellenességük a harmincas évek második felében, a negyvenes évek első felében egyfajta konkrétabb, pozitív Hitler-/

náciellenes tartalmat is kaphat. De ez már a népiségtörténet általános értékeléséhez tartozik, ami szintén a következő fejezetekhez utal bennünket.¹⁷⁹

Hozzá lehet fűzni mindehhez, hogy Szabónak a Debrecennel, illetve az Alföld történetével kapcsolatos tanulmányai egy más szempontból is értelmet, jelentőséget kapnak. A magyar historiográfiai irodalomból ugyanis mindenképpen fel kell idéznünk, mert mindez Szabó számára is megkerülhetetlen volt, hogy ekkor készül a két világháború közötti magyar történetírás legnagyobb szabású szintézise, Hóman Bálint és Szekfű Gyula „Magyar Történet”-e¹⁸⁰, amelyből főleg a Szekfű által kifejtett koncepcióval szembesült Szabó. Szekfű Gyula itt érvényesíti az újkori magyar történelemre vonatkozóan (de már előzőleg is felvillantja ezt, vö. Történetpolitikai tanulmányok, 1924¹⁸¹) az ún. „kismagyar–nagy magyar”, vagy dunántúli és tiszántúli magyarok megoszlásáról, szembenállásáról szóló tételét. Eszerint az újkori magyar történelemben a haladást és az európai értékeket az ún. nagy magyarok/dunántúli magyarok képviselték, akik alapvetően katolikusok, konzervatívok és Habsburg-pártiak, nem ritkán arisztokraták voltak (Nádasdy Tamás, Eszterházy Miklós, Pázmány Péter, Károlyi Sándor, Széchenyi István, Deák Ferenc). Az ezzel szemben álló tiszántúli/tiszai, kismagyar vonal sokkal inkább az üres jelszavakkal, függetlenségi frázisokkal operáló, öncélúan lázongó és öklöt rázó, Habsburg-ellenes, protestáns, kuruckodó köznemesi irányzat (Szapolyai, Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Kossuth, Thaly Kálmán)¹⁸². Szekfű a Három nemzedék V. könyvében, 1934-ben újból kifejti az erre az oxymoronra vonatkozó nézeteit¹⁸³, kiegészítve azzal, hogy a kismagyar, korábban inkább nemzeti romantikus attitűd egyre inkább telítődik a faji, turáni ideológia elemeivel. Utóbbi komoly társadalmi reformok, illetve a nyugat-európai gyökerű polgárosodás és demokratikus intézmények helyett Keleten, az egészen Japánig elnyúló, de mindenképpen a magyarság harcos (hun, török) erényeihez előképet kereső öskeresésben, a nemzeti nagyság bűvöletében, egyúttal azonban az antidemokratikus, sőt diktatórikus politikai berendezkedésben keresi a magyarság problémáinak megoldását.¹⁸⁴

Szabó István még ugyanabban az évben, tehát 1934-ben recenziót publikál Szekfű Három nemzedékének új kiadásáról (tehát az V. könyvről is) a Protestáns Szemlében¹⁸⁵, amelyben alapvetően elismerően szól a szerző művéről. A fentiekben fejtegetett koncepciót azonban visszautasítja¹⁸⁶. Szabó mindamellett nemcsak cáfolja Szekfű szóban forgó megoszlását¹⁸⁷, rámutatva arra például, hogy Szekfű kissé nagyvonalúan mossa egybe az általa „kismagyar”-nak aposztrofált nemzeti függetlenségi, protestáns, Habsburg-ellenes törekvéseket a faji, turanista ideológiával – hanem egyenesen egy gyökeresen ellenkező pozíciót szegez mindezzel szembe.

Ezt szóban forgó cikkében Szabó csak jelzi, azonban számos, már felidézett, vagy ezután (a monográfia következő fejezeteiben) felidézendő írásában kifejezetten alapvető mondanivalónak, koncepciónak tekinti a tézist, miszerint a magyarság leginkább pozitív függetlenségi és társadalmi haladásért, modernizációért folytatott küzdelmei, nem az ország nyugati, hanem keleti felől indultak ki, s ebben perdöntő szerepet játszott Debrecen és az Alföld¹⁸⁸. Ezzel kapcsolatos megnyilatkozásai közül különösen utalhatunk például „A magyarság életrajzá”-ra, a már említett 1848/49-re vonatkozó tanulmányokra, az 1950-es években tartott egyetemi előadásainak szövegeire (itt is expressis verbis kifejti ezt), „A Debrecen a történelemben” című 1954-es írására, de a szintén az 1950-es évekből származó hajdú-tanulmányokra is¹⁸⁹. E tanulmányok egy része (vö. 1948-as kötet, doktori értekezés, illetve az ahhoz fűződő tanulmányok, valamint az egyetemi előadások¹⁹⁰) inkább a nemzeti függetlenségi, tehát politika-történeti komponenseket állítja előtérbe. Másik – talán túlnyomó – része pedig inkább

társadalomtörténeti fogantatású, s a magyar társadalmi fejlődés, az európai mintákat követő polgári haladás/polgárosodás motívumait analizálja (a mezővárosi fejlődéstől a hajdú-kérdésen, a magyar szabad paraszti fejlődés, sőt már a középkori jobbágyi emelkedés lehetőségeit vizsgáló tanulmányokon keresztül egészen mondjuk a tanyák problematikájáig¹⁹¹). Mindkettőben közös azonban, hogy mindezek kezdeményezőit, iniciátorait legfőképpen az ország keleti felében, mindenekelőtt Debrecenben és az Alföldön találja meg¹⁹². (Amiben persze szerepet játszhat szimpla/egyszerű lokálpatrióta vagy felekezeti elfogultság is. Szekfűnél természetesen úgyszintén, persze ellenkező előjellel, katolikus szemszögből.)

Mindez alapvetően új kontextusba kerül a második világháború után, különösen 1948-at követően, amikor megtörténik a magyar történettudomány „gleichschaltolása”, s az új, marxista-sztálinista történetírás egyik fő feladatának tekinti általában a múlt, de például az akkori centenárium kapcsán rivalda fénybe került 1848/49 örökségének a kisajátítását is.¹⁹³

Amint az előzőkből kiderült, Szabó Istvánék persze a centenáriumi kötetet már jóval 1948 előtt megtervezték, tehát egyáltalán nem számolhattak azzal a hatalmi-politikai és ideológiai milióvel, ami miatt 1948/49-ben támadások ösztüzébe kerültek.

Az ösztüz alapja végül is az volt, nem ismerték el, hogy 1848/49-ben kizárólag a radikális szélsőbaloldal, Táncsics, a Madarász testvérek, Vasvári képviselték volna a forradalom egyetlen pozitív irányzatát és ideológiáját, amely a „nép” szuverenítésára, vagy az egyenlőségre és a forradalmi diktatúrára hivatkozva sok tekintetben lehetett előképe az 1948-ban uralomra került „népi” hatalomnak (amúgy persze még szimbólumrendszerében is, vö. a vörös, flamingó szín, jakobinus jelszavak és ideológia, stb.¹⁹⁴).

Szabóék (s konkrétan Szabó, hiszen nem lehet kétséges, hogy a kötet spiritus rectora ő volt, jóllehet olyan intellektuális tekintélyek, mint Hankiss János vagy éppen ifjabb Révész Imre, kisebb mértékben Juhász Géza, Balogh István szerepe sem elhanyagolható¹⁹⁵) mindezt jelentős mértékben megkérdőjelezték. Pontosabban egy régebbi kontextusban kialakított (vö. pl. az előzőkben vázolt tiszántúli magyarokról, illetve Debrecenről és az Alföldről való gondolat) koncepció szerint dolgoztak (bár Csabai Tibor részéről az is felvetődött, hogy koncepciójuk sem volt, merő adathalász, adatok kásahegyeit maguk előtt görgető „pozitivisták”). Szabóék ennek megfelelően kevésbé ideologizáltak, maradtak sok tekintetben a „professzionális” történetírás¹⁹⁶ adatgyűjtő, kifinomult forráskritikai módszereket alkalmazó, számos új és eredeti forrást mozgósító alapállásánál. Illetve annál a hagyományos „nemzeti” szemszöveget érvényesítő álláspontnál¹⁹⁷, hogy 1848/49 az egész nemzet műve volt, benne alapvető szerepe volt Jókainak, sőt a békepártiak is, debreceni mivoltukból adódóan jelentős szerepet tulajdonítottak mindebben az amúgy „polgári” értékeket/szemléletet megtestesítő civiseknek. De nem kárhoztatták a nemesi elit szerepét sem, elismerték mind társadalom átalakító, mind a nemzeti függetlenség kivívásában játszott pozitív (sőt vezető) szerepüket, a „népi” szemlélet előképének tekintett, nem hivatásos, gerilla- és szabadcsapatokról pedig enyhe, vagy vitriolosabb iróniával nyilatkoztak.¹⁹⁸

Mindezt a fennálló berendezkedés a népi hatalom, a népi demokrácia elleni támadásnak, az azzal való szembeszegülésnek minősítette, ami végeredményben az is volt (bár Szabóék feltehetőleg nem ennek szánták közvetlenül), hiszen nyilvánvalóan nem értettek egyet a magyar történelmet pusztán a legalsóbb társadalmi rétegeknek a feudális kizsákmányolók ellen folytatott harcára leegyszerűsítő szemlélettel, amely a nemzet fogalmát ez alsóbb társadalmi rétegekre szűkítette le (Szabónál a „plebs” fogalma jelképezi ezt¹⁹⁹) és sajátította ki, így azonban a demokrácia jelszava alatt

(amúgy persze mindezt a „népi” fosztóképzővel ellátva) a diktatúra szellemi előkészítését és legitimációját végezte el.

Szabónak ilyen jellegű nézeteit világosan bizonyítják és megvilágítják azután az 1848/49-es jobbágyfelszabadítással, majd pedig Kossuthnak ebben játszott szerepével foglalkozó ekkori tanulmányai is²⁰⁰, amelyeket a monográfia további fejezeteiben elemzek részletesebben. Itt Szabó (csak röviden felvillantva a később tárgyalandókat) azt fejt ki (először szintén 1948-ban), hogy 1848/49 aktuális feladata a szabad földtulajdon megteremtése volt, ezért alapjában helyes az erre irányuló kossuthi politika, amely az érdek-egyesítés programjával akarta egységbe kovácsolni a nemzet különböző osztályait, tehát a nemességet is, mert ezt elengedhetetlennek tartotta a Habsburgok elleni függetlenségi háború sikeres megvívásához.²⁰¹

Szabó támadói (Sándor Pál, Spira György²⁰²) ezzel szemben a „földosztást”, s a (szertintük ellenforradalmi) nemességgel szembeni kíméletlen leszámolást tartották volna időszerűnek, mert a „nép” (persze inkább munkásosztály) bővületében, csak az alsóbb társadalmi rétegekre támaszkodva deklarálták elérhetőnek a nemzeti függetlenség, s a saját szájuk íze szerint értelmezett társadalmi haladás ügyét.

Míndez azonban már tovább vezet Szabónak a Debrecen és az Alföld problémáit tárgyaló tanulmányain, helyesebben azokat országos dimenzióba emeli (jelentős részük korábban is abban volt persze²⁰³), amelynek elemzése azonban szintén a későbbi tanulmányok feladata.²⁰⁴

FÜGGELÉK

Magyar Történelmi Társulat Szabó Istvánnak. Bp., 1949. júl. 4.²⁰⁵

„Igen tisztelt Professzor Úr!

hivatkozva titkárságunknak f. évi május hó 30-án kelt Ts 2/1949/D sz²⁰⁶. levelére, ismételtlen kérjük, szíveskedjék megtenni javaslatait szeptember folyamán Debrecenben tartandó vándorgyűlésünk megszervezését illetőleg. Azért terheljük ismételtlen Professzor Urat ezzel a kéréssel, mert az ilyen tudománynépszerűsítő vándorgyűléseknek nem az a céljuk, hogy éles vitákat provokáljanak, hanem inkább az, hogy a vita tárgyává tett kérdéseket megismertessék az érdeklődőkkel, hogy a vándorgyűlések hallgatói megismerjék a történeti fejlődésnek bármelyikünk által felkutatott igaz törvényszerűségeit. Éppen ezért, hogy az éles vitákat szükségtelenné tegyük és hogy jól szolgáljuk a tudományos kutatás népszerűsítésének ügyét, gondoltunk arra, hogy a vitában elsősorban az ismertetendő könyv²⁰⁷ szerzőinek volna kívánatos részt venniük s hogy kívánatos volna, ha a várható közönség /s ezen belül különösen az egyetemei hallgatóság/ már előre megismerkednék a könyv tartalmával. Ennek az elgondolásunknak következtében kellett s kell most újból kérnünk Professzor Urat, tegye meg javaslatait a gyűlés megszervezésére.

Azt hisszük, nem szükséges bővebben indokolnunk, milyen jelentősége van annak, hogy újjászervezett Társulatunk első vándorgyűlését, amelynek időpontja egybeesik a centenáris ünnepségek²⁰⁸ lezáródásával, éppen a »forradalom fővárosá«-ban és éppen olyan munka kapcsán fogjuk tartani, amely Debrecennek a negyvennyolcas forradalom történetében játszott szerepét megvilágítani.

Szükségességnek tartjuk megemlíteni azt is, hogy a gyűlés költségeinek biztosítása hosszabb időt vesz igénybe, addig azonban nem akartunk lépéseket tenni ilyen irányban a

Magyar Tudományos Tanácsnál²⁰⁹, amíg Professzor Ur javaslatait, amelyek nagyon megkönnyítenék számunkra a vándorgyűlés eredményes lebonyolítását, kézhez nem vetjük. Ezért is kérjük Professzor Urat, ne vegye rossz néven, hogy említett kívánságunkkal ismételten terhére vagyunk. Mielőbbi válaszát várva, vagyunk

tagtársi tisztelettel
Pach Zsigmond Pál Andics Erzsébet
ü.v. alelnök elnök
Spira György
titkár²¹⁰

Szabó István a Magyar Történelmi Társulat Elnökségének, 1949. július 8.²¹¹

„Örömmel értesültem az újjászervezett Magyar Történelmi Társulat vezetőségének arról az elhatározásáról, hogy ez évi első vándorgyűlését szeptember hónapban²¹² Debrecenben óhajtja tartani. Nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy a Társulat a vándorgyűlés tárgyát a Debrecen névvel összeforrt 1848/49.évi magyar forradalom és szabadságharc történetéhez kívánja kapcsolni. Magával a közelebbi programmal szemben azonban nem tudom elhallgatni szerény észrevételeimet.

A Társulat vezetősége programjával a szerkesztésben kiadott centenáris munka²¹³ vitáját óhajtja kitűzni. A vita kitűzésénél semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a könyv szokatlanul éles támadásokat magára vonva szerepelt eddig a nyilvánosság előtt²¹⁴. Szabad legyen röviden csupán a következőkre rámutatnom.

A könyv tanulmányai 1946/47-ben készültek s maga a könyv 1948. március 15-én került a nyilvánosság elé. Néhány nap múlva az egyik helyi lap »Balogh István főispán demokráciaellenes tanulmánya, a szabadságharc igaz története« cím alatt foglalkozott a könyvvel²¹⁵, illetőleg annak elsősorban Dr. Balogh István által írt tanulmányával²¹⁶. Majd 1948 októberében foglalkozott a könyvvel a M.D.P. hajdúmegyei oktatói aktívája s ennek nyomán az említett helyi lap 1948. október 10-i számában »Haladó tudományt az egyetemen is« címmel cikk jelent meg, amely a könyv kapcsán szerény személyemmel foglalkozott²¹⁷. Köztudomású, hogy a Társadalmi Szemle 1948. decemberi számában tíz oldalas cikk jelent meg a könyvről. A cikk éles személyi támadása miatt szükségesnek tartottam, hogy főhatóságomnál felvessem személyes felelősségem kérdését. Felajánlták akkor nekem, hogy a Társadalmi Szemle hasábjain válaszoljak a cikkre. Válaszomat eljuttattam, de több hónap múlva azt a választ kaptam, hogy a folyóirat nem óhajt vitát nyitni.

Amikor most a könyv felett a Magyar Történelmi Társulat óhajt Debrecenben vitát nyitni, hangsúlyozottan kívánok rámutatni arra, hogy a könyvre az említett reflexiók révén bizonyos előítélet terhe nehezedik és azt bizonyos légkör veszi körül. Éppen ezért senki nem tarthatja biztosítottnak azt, hogy az eddig egyoldalú vitának meglehetősen mérges anyaga kifejezetten vagy szavak között szerephez ne jusson megfontolást kevésbé biztosító szóbeli vitatkozáson, ilyesmi pedig — mint megállapíthatni vélem — nem felel meg a Társulat elképzelésének s szerény véleményem szerint egyáltalában a tudományos színvonalú termékenyítő vita követelményeinek sem felel meg. Éppen a vita további elmergesedésének elkerülése céljából magam nem is tudnék ígéretet tenni arra nézve, hogy a gyűlésen megjelenek és a vitában részt veszek²¹⁸. Az általánosan ismert előzmények után aligha kerülhetném ugyanis azt is ki, hogy a Társadalmi

Szemlének írt, de közlés nélkül maradt válaszómat elő ne adjam, már pedig a vitának magasabb elvi sikon való tartását — a Magyar Történelmi Társulat iránymutató szerepének megfelelően — magam is mindenképpen biztosítandónak vélném.

Ezért az a javaslatom, hogy a könyv vitája helyett más, egyébként azonban centenáris tárgyát szíveskedjék a debreceni vándorgyűlésre kitűzni. Elgondolásom szerint a gyűlésre két felolvasás volna kitűzendő és pedig

1./ az első felolvasásban /kb. 30–35 perc/ budapesti előadó az 1848/49.évi magyar forradalom és szabadságharc általános elvi mérlegét nyújtaná, így például az 1848. évi reformoknak a jelentőségét a magyar társadalom- és államszerkezet átalakítása szempontjából,²¹⁹

2./ a második felolvasásban /szintén kb. 30–35 perc/ ugyancsak budapesti előadó az 1848/49. évi magyar forradalom és szabadságharc történetének eddigi teljes irodalmáról készítené mérleget, így kifejtendő az elmúlt száz év idevonatkozó irodalmának szemléletét, a szemlélet változásait és a kutatások eredményeit, majd kimutatná azt, hogy a jubileum alkalmából kiadott munkák mennyivel vitték előbbre eddigi tudásunkat és felmérné a fennálló hiányokat és a jövőbeni tennivalókat²²⁰.

Hozzászólások csak a második felolvasáshoz kapcsolódnának. A hozzászólások színvonalára szempontjából azonban feltétlenül kívánatosnak tartanám, hogy a felolvasás szövege az érdeklődőknek mind Budapesten, mind Debrecenben idejében rendelkezésre bocsáttassék. Magam esetleges hozzászólásra csak ez esetben tudnék jelentkezni.

Ha az Elnökség jónak látja, 10–15 perccel a két felolvasás közé lehetne iktatni Széll János egykori debreceni kollégiumi diáknak, nemzetőri hadnagynak a naplójából (kiadatlan és ismeretlen a debreceni Déri Múzeumban²²¹) egyes részeknek a felolvasását.

Az általam javasolt vagy hasonló programnak az előkészítésében és a gyűlésnek a Magyar Történelmi Társulathoz méltó lebonyolításában teljes készséggel tudnék közreműködni.

Debrecen, 1949. július 8.

Tisztelettel

Szabó István²²²

JEGYZETEK

- * A tanulmány részlet egy Szabó István történészről készülő monográfiából. A monográfia címe: *Populus, plebs, rusticus.* (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.)
- 1 A kérdéskörrel kapcsolatos korábbi irodalomra vö. *Fűr Lajos: Szabó István.* [Pályakép] In: Szabó István: *Jobbágyok, parasztok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 7–30.
Debreceni Szemle, 1999/1. (Benne: *Rácz István: Szabó István emlékezete.* 96–103., *Orosz István: Szabó István és Debrecen.* 104–108., *Módy György: Egy centenáriumi kötet „kiátkozásának” történetéhez.* 109–112.) – *Orosz István: Egy centenáriumi kötet kálváriája.* In: *A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849. január–május.* Reprint kiadása. Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 1998. 597–609. – *Erős Vilmos: Szabó István körül.* Aetas, 2000/3. 110–126. –
- Balogh István: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága.* Déri Múzeum évkönyve, 1978. 453–458. l. – *Balogh István: Alkotás és tudomány-szervezés a politika szorításában.* In: Rácz István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv.* Debrecen, 1998. 37–52. – *Erős Vilmos: Szabó István és 1848/49. Valóság,* 2003/7. 94–108.
- 2 *Szabó István: Debrecen 1848–49-ben.* Városi nyomda, Debrecen, 1928.
- 3 Vö. Ezekre Balogh István említett bibliográfiája mellett Bitskey Istvánné Szabó István teljes életművéről készített összeállítását: *Bitskey Istvánné: Szabó István 1898–1969.* A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I. Debrecen, 1982.
- 4 Vö. *Szabó István: Debrecen az első orosz megszállás alatt 1849-ben.* Hajdúföld, 1924. febr. 7., 10., 14., 21., 24.

- 5 Itt érdemes még megjegyezni, hogy debreceni levéltárosi és újságírói működése során, tehát a húszas években különböző helyi napilapokban számos cikket írt egyéb, a nép ajkán megőrződött debreceni hagyományról. E cikkek bibliográfiai adatai nem szerepelnek sem Bitskey Istvánné 1982-es bibliográfiájában, sem Balogh István összeállításában. *Vö. Erős, 2006. 57. 91. lj.*
- 6 Pl. *Szabó István: A debreceni Egyetemi Könyvtár oklevelei. Debreceni Szemle, 1929. 137–139.* *Vö. ezekhez Orosz I.: Szabó István és Debrecen. I. m.*
- 7 *Vö. Szabó István recenziói a Századokban az alábbi művekről: Rickl Antal: A Debreceni Nemes Város Társaság története. Századok, 66. évf., 1932. 99.; Zoltai Lajos: A debreceni városháza négyszázéves története (1531–1931). Századok, 66. évf., 1932. 231–232.; Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936. Századok, 72. évf., 1938. 136–138.*
- 8 *Szabó István: A debreceni közösség. Debreceni Képes Kalendárium, 1940. 73–77.*
- 9 *Vö. Szabó István: Hanyatló jobbágság a középkor végén. Századok, 72. évf., 1938. 10–59.*
- 10 *Vö. recenziója a Három nemzedékről a későbbiekben.*
- 11 *Szabó, Stefan: Das Ungarntum des Tieflandes im 18. Jahrhundert. Ungarn, 1943, 369–375.*
- 12 *Vö. erről Divéky Adorján előterjesztése Szabó István egyetemi tanári kinevezésére, 1943. május 5. In: Szabó István emlékkönyv. I. m. 18–20.*
- 13 *Vö. későbbiek.*
- 14 *Vö. például Szabó István: Magyarország története. Károly Róbert küzdelme az oligarchiával. (Egyetemi jegyzet.) Budapest, 1951; Utó: Magyarország története 1526–1711-ig. (Könyvomas egyetemi jegyzet.) Debrecen, 1952.*
- 15 *Szabó István: Debrecen a történelemben. Élet és Tudomány, 1954. 1635–1639.*
- 16 *Vö. Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok, 84. évf., 1950. 178–198., 478–488. Utó: A hajdúság kialakulása. Alföld, 1956. 3. sz. 50–57.*
- 17 *Vö. Szabó István: Kísérletek az alföldi tanya-rendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1960. 139–207.*
- 18 *Vö. Erős Vilmos (szerk.): A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban.) „Kisebbségkutatás Könyvek.” Lucidus Kiadó, Budapest. 2006. (A továbbiakban *Erős 2006.*) 386–389.*
- 19 *Szabó István: A debreceni tanya-rendszer kialakulása. Föld és Ember, 1929/5. 214–244. Valamint Szabó István levele Eperjessy Kálmánhoz, MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, a következőkben MTA KK), Ms 454/333. 1929. február 24.*
- 20 *Szabó István: Ismertetés Schünemann Konrád: Die Entstehung des Staedteuwesens in Südosteuropa című könyvéről. Föld és Ember, 1930. 72–75. Szabó István: Vizontválasz Schünemann Konrád válaszára, Föld és Ember, 1930. 318–319. (Szabó vonatkozó írásait újra közöltem In: Erős, 2006. A következőkben a lapszámokat innen idézem.)*
- 21 *Vö. Stefan, Szabó: Ungarisches Volk. Geschichte und Wandlungen. Hrsg. v. Ung. Institut für Geschichtsforschung. Budapest – Leipzig, 1944. Szabó itt utal ezekre az írásokra.*
- 22 Mindezekkel a magyar történeti irodalomban Pleidell Ambrus is foglalkozott. Róla *vö. éppen Szabótól Szabó István: Pleidell Ambrus (1900–1935). Századok, 69. évf., 1935. 504–505.*
- 23 Megjegyzendő, hogy az interdiszciplinaritásra való törekvés, új, „modern” társadalomtörténet jellemzője. *Vö. minderre Erős Vilmos: Modern historiográfia. Ráció Kiadó, Budapest, 2015.*
- 24 A szabad királyi városok idegen eredetének kérdése alapvető lesz Szabó későbbi tanulmányaiban. *Vö. a következők.*
- 25 *Erős, 2006. 67–68.* A vitának egyik fő tárgya az tehát, hogy a német történész tagadja az önálló magyar városfejlődést, illetve a magyarságnak a városalapításra való képességét. Legalábbis Szabó István ezt olvassa ki Schünemann munkájából. A kérdéshez *vö. még az utalt Pleidell Ambruson kívül Mályusz Elemér: Magyarság és városi élet a középkorban. Századok, 78. évf., 1944. 36–62.*
- 26 Szabó István Györffy István műveire gyakran hivatkozik műveiben, még a hatvanas években is, de 1945 utáni előadásában is a két világháború közötti, népi szellemben végzett kutatások egyik fő reprezentánsának tartja. *Vö. Szabó István: Parasztságsemléletünk alakulásáról. In: Erős 2006, 235–249.*
- 27 Hasonló gondolatokat fejteget Szabó a tokaji rév és Debrecen kapcsolatát vizsgáló tanulmányában. *Vö. a következők.*
- 28 *Vö. a már említett hajdúkról szóló tanulmányok.*
- 29 Szerkesztője pedig a korábban említett Eperjessy Kálmán volt, aki később Szabóéhoz hasonló településtörténeti témákat kutatott, s hatvanas évekig váltottak leveleket egymással.
- 30 *Vö. minderre még a Schleich/Dercze-levél a következőkben.*
- 31 *Vö. ehhez még pl. Pach Zsigmond Pál: A debreceni posztoszővők legrégebbi céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utólete. Századok, 129. évf., 1995/1. 63–100.*
- 32 *Erős, 2006. 69.* Lehetetlen itt nem felismerni a párhuzamot az itt következő, Dercze Lajoshoz írt levéllel: Szabó István ragaszkodik Debrecen magyar jellegéhez, a város az autochton magyar városfejlődés bizonyítéka. Bár megfigyelhetők benne itt-ott idegen kulturális hatások és népelemek, ezek rövid idő alatt felszívódtak a magyarságba.
- 33 Megjegyzendő, hogy Eckhart Ferenc szintén írt recenziót Schünemann könyvéről, 1931-ben a Deutsch-ungarische Heimatsblätter-ben. Eckhart

- értékelése azonban lényegesen pozitívabb, mint Szabóé. Vö. *Franz Eckhart*: Schünemann, Konrad, Die Entstehung des Staetewesens in Südosteuropa. 1929. Deutsch-ungarische Heimatsblätter. III. Jahrgang. Heft 2. 1931. 158–159. A recenzióra Törő László Dávid hívta fel a figyelmet, akinek ezért ez úton mondok köszönetet.
- 34 Vö. a tanyarendszer kialakulásához Szabó említett tanulmányait, valamint pl. *Rácz István*: Parasztkok, hajdúk, civisek. /Társadalomtörténeti tanulmányok./ Debrecen, 2000.
- 35 *Erős*, 2006. 70.
- 36 Vö. Schünemann Konrád megjegyzései és Föld és Ember 1930-as évfolyamának 195–197. lapjain. Valamint *Erős* 2006, 70–73.
- 37 Vö. *Szabó I.*: A debreceni tanyarendszer kialakulása. I. m. 230.
- 38 Vö. *Erős* 2006, 70–73. Illetve az ottani lábjegyzetek.
- 39 *Erős*, 2006, 71.
- 40 Szabó István később, a hatvanas években részletesen kifejett alapvető gondolata, hogy a téli szállások a magyar falurendszer előzményeinek tekinthetők. Vö. *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, Akadémiai, 1966.
- 41 *Erős*, 2006, 71. Mint látható a Szabónál később alapvető jelentőségű téli szállások kérdése itt is felvetődik.
- 42 *Erős* 2006, 73.
- 43 Föld és Ember, 1930. 318–319. Illetve *Erős*, 2006. 73–75.
- 44 Beke Albert Szabó Istvánnal kapcsolatos véleményeiről vö. *Beke Albert*: „...megdöglenni lehet, de rongyembernek lenni nem lehet.” (Négyszemközt Veres Péterrel.) In: *Uő*: Szemben a szélllel. (Kritikai tanulmányok.) Szenci Molnár Társaság, Budapest, 1994. 22–55.
- 45 Magyar Történet. IV. k. 232. (Ez Szabó István eredeti jegyzete.)
- 46 *Erős*, 2006, 73. Felhívnam itt a figyelmet Szabó István ironikus hangjára és – mindkét szóban forgó írásban kifejeződő – szenvedélyes vitastílusára. Az is figyelmet érdemel, hogy jelen kérdésben Szekfű Gyula véleményét fogadja el, s a magyarságnak a nyugati fejlődéshez való tartozását hangsúlyozza. Ez a vélemény később, a Domanovszky-iskola, valamint Hajnal István hatására, változni fog, s a magyar fejlődés kelet-, de leginkább közép-európai párhuzamai kerülnek előtérbe.
- 47 Később erről vö. *Szabó I.*: *A hajdúság kialakulása*. I. m.
- 48 *Erős*, 2006. 74. Szeretném itt felhívni a figyelmet arra, hogy Szabó István felfogásában Debrecen élete végéig az önálló magyar városi fejlődés példája maradt. Nézetét a későbbi időszakban számos tanulmányban elmélyítette. Vö. összefoglalóan Balogh I. említett bibliográfiája Debrecennel kapcsolatos tanulmányairól.
- 49 Vö. minderről még *Szabó István*: Debrecen szabad királyi rangra való emelése, 1693. Debreceni Szemle, 1938. 244–256. (Újra kiadva: Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évi évfolyamok anyagából. Szerkesztette: Gunst Péter, Angi János, Béneyi Tamás, Pósan László. Debrecen, 1993. 19–31.)
- 50 Vö. minderre később *Rácz István*: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. Valamint később Szabónak a debreceni közösségről írt munkáját, amit a következőkben mutatok be.
- 51 A tőzsérekről a magyar történeti irodalomban talán Takáts Sándor munkái a legismertebbek. Róla vö. *Steven Bela Vardy*: The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts. In: *Uő*: Clío's Art in Hungary and Hungarian America. New York, Columbia University Press, 1985. 129–145.
- 52 *Erős*, 2006. 75.
- 53 *MTA KK Ms 5438/115*. Illetve *Erős*, 2006. 75–80.
- 54 Itt gondolatmenete párhuzamos Schünemann felfogásával.
- 55 *Erős* 2006, 75.
- 56 Vö. *August Meitzen*: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finner und Slawen. Bd I–II.u. Atlas-Band., Berlin, 1895. A műre Szabó István később is hivatkozik, s egyik célkitűzésének tartja a Meitzen által kifejtetek cáfolatát.
- A másik esetben valószínűleg Gustav Treiber (1880–1973) erdélyi szász történészről van szó. Műve pl. *Uő*: Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen. Beitrage zur Baugeschichte aufgrund der Raumverhaeltnisse. München, Hilfskomitee der Siebenbürger Sachsen, 1971.
- 57 Vö. *Györfly István*: Nyíregyháza és Debrecen településformája. Föld és Ember, 1929. 1–21.
- 58 Vö. mindehhez Debrecen története. I. (1693-ig.) Szerk.: *Szendrey István*. Debrecen, 1984.
- 59 Vö. *Komáromy András*: Dózsa nádor és a Debreceni-család. Turul, 1891. 1–9. 67–78.
- 60 Vö. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetiségek története a XIV. század közepéig. 1–3. köt. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1900–1901.
- 61 *Erős*, 2006. 76.
- 62 *Erős*, 2006, 77. Aláhúzások itt is és máshol is az eredetiben.
- 63 Vö. *Zoltai Lajos*: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között. Debrecen, 1902.
- 64 Vö. *Herpay Gábor*: Debrecen beköltözött polgárok: Matricula civium 1715–1867. Debrecen, 1936.
- 65 Szabó István asszimilációval összefüggő elgondolásairól vö. pl. *Erős Vilmos*: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In: *Szabó István*: Népiségtörténeti tanulmányok. Lucidus, Budapest, 2005. 7–44.
- 66 Itt már felvetődik a gondolat, hogy a XVIII. szá-

- zadi telepítéseknek magyar és protestánsellenes motívuma volt. Ezt Szabó később is érvényesíti.
- 67 Ugyanezt a megállapítást teszi Szabó a későbbi népiségtörténeti tanulmányokban is. Vö. Erős 2005. Szabó István asszimilációval összefüggő elgondolásairól vö. pl. *Erős V.*: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. I. m.
- 68 *Erős*, 2006. 78.
- 69 Vö. erre Debrecen története. 2. köt. (1693–1849.) Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1981.[1982.]
- 70 Vö. erre még a Debrecen történetéhez kötődő, egyéb már említett Szabó által írt tanulmányok.
- 71 Erős, 2006. 79. Tehát Szabó a Dercze Lajos könyve mögött meghúzódó ideológiai megfontolásokkal sem ért egyet. Nyilván ezért is olyan keresetlenek a megjegyzései.
- 72 Vö. erről még *Szinkovics István*: Szabó István. Levéltári Közlemények, 1969. 192.
- 73 *Szabó István*: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debreczeni Képes Kalendárium, 1934. 89–97. (Különnyomatban is, a következőkben a különnyomat oldalszámaira fogok hivatkozni.)
- 74 Vö. pl. *Szabó István*: A Debreceni Kereskedő Társulat levéltára. Levéltári Közlemények, 1929. 121–126. *Uő.*: Az alföldi csárdák pusztulása a szabadságharc után. Debreczeni Képes Kalendárium, 1930. 76–80. *Uő.*: Debrecen sz. kir. város fejlődése a szabadságharc alatt. In: Magyar városok fejlődése, I. Budapest. 1931. 119–138.
- 75 Ugyanezt erősíti meg a már említett, 1954-es, „Debrecen a történelemben” című írásában is. Vö. erre még a későbbiek.
- 76 *Szabó I.*: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. I. m.
- 77 A „jelki élet” terminus inkább a szellemtörténet hatására utaló fogalom. Elvileg Szabó nem tartotta magát szellemtörténésznek, bizonyos esetekben azonban nem tudta kivonni magát annak hatása alól. A szellemtörténetről vö. *Erős V.*: Modern historiográfia. I. m.
- 78 *Szabó I.*: A tokaji rév és Debrecen. I. m. 4.
- 79 *Szabó I.*: A tokaji rév és Debrecen. I. m. 6.
- 80 Vö. Debrecen története 1693–1849: I. m.
- 81 Látható, hogy a társadalmi motívumok Szabónál itt is egybefonódnak etnikai megfontolásokkal.
- 82 *Szabó I.*: A tokaji rév és Debrecen. 8.
- 83 Vö. *Szabó István*: A debreceni közösség. Debreczeni Képes Kalendárium, 1940. 73–77.
- 84 Szabó ugyanezt korábban utalt egyetemi előadásaiban is kifejti. Vö. *Erős Vilmos*: Szabó István „ellentételme”-i az 1950-es években. Magyar Szemle, 2012/május–június. 98–119.
- 85 Hasonló elzárkózási törekvésekre mutat rá Szabó „A középkori magyar falu” utolsó oldalain is. Vö. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Budapest, Akadémiai. 1969.
- 86 *Szabó I.*: A debreceni közösség. I. m. 73.
- 87 Hasonló gondolatot fejt ki Szabó a Schleich/Dercze levélben, valamint a jobbágy megne-
- mesítéséről írott közel ekkori tanulmányában is. Vö. *Szabó István*: A jobbágy megne-mesítése. Turul, 1941. 55. köt. 11–21. Újra megjelent: In: *Erős 2006.* 111–123.
- 88 Valószínűleg az Alföldön kívüli területeket jelöli a kifejezés.
- 89 *Szabó I.*: A debreceni közösség. I. m. 74.
- 90 Vö. ehhez a Schleich/Dercze levél a korábbiakban.
- 91 Tehát Szabó ezt a nyitottságot nemcsak etnikai motívumokkal, hanem társadalomtörténeti érvekkel is magyarázza.
- 92 *Szabó I.*: A debreceni közösség. I. m. 74–75.
- 93 Vö. *Szabó I.*: Debrecen szabad királyi rangra való emelése, 1693. I. m.
- 94 *Szabó I.*: A debreceni közösség. I. m. 76.
- 95 A szokásokról, szokásszerűségről kialakított koncepció alapvető jelentőségű lesz Szabó életművében. Vö. erről a következő, a parasztság történetéről szóló fejezetek. Ugyanott elemzem, illetve mutatom be Hajnal István hatását is.
- 96 Vö. mindezekről a Debrecen története korábban idézett kötetei.
- 97 *Szabó I.*: A debreceni közösség. I. m. 77.
- 98 *Szabó I.*: A debreceni közösség. I. m. 77. Amint azt korábban jeleztem, Szabó István a harmincas évek végén, negyvenes évek elején készített népiségtörténeti, de parasztságtörténeti tanulmányaiban is számos alkalommal utal Debrecenre és az Alföldre. Ennek motívumairól, háttéréről a megfelelő helyen nyilatkozni fogok a későbbiekben. Itt most csak az 1943-ban, az Ungarn című folyóiratban publikált „Das Ungarntum des Tieflandes im 18. Jahrhundert” című német nyelvű tanulmányát idézném fel. Ebben azt „a magyarság életrajzá”-ban is kifejtett téziséit ismétli meg (tulajdonképpen szó szerint), hogy a 18. században a magyar parasztságot ősi vérmérséklete vonzotta vissza ősi lakóhelyére, az Alföldre (pedig földesuraik és a megyék, illetve egyéb hatóságok mindent megtettek e vándorlás megakadályozására), s végül ez biztosította a magyarság számára az egész Kárpát-medence birtoklását. „Dadurch nun, daß eine unübersehbare Masse ungarischer Bauern trotz aller Hindernisse der Grundherren, Komitate und anderer Landesstellen ins Tiefland gelangen, und sich dort festsetzen konnte, verhinderten sie den Zerfall des Tieflandes in einzelne Volksgruppeninseln. Der altungarische Stamm des Tieflandes, der sich vor allem aus dem Ungarntum der aus der Osmanenherrschaft getretenen Staedte – Debrecen, Cseckemét, Nagykorós – und den von Natur aus geschützteren Teilen des Tieflandes und Transdanubien zusammensetzte, entwickelte nun immer wieder neue Triebe. Die große Wanderung des ungarischen Bauertums, war eine Art neuer Landnahme. Auch zum zweitenmal besetzte das Ungarntum das Tiefland, das Kerngebiet des Karpatenbeckens mit überlegender volklicher Mehrheit, und behauptete dadurch saemtliche

- Vorteile, die sich in diesem Teile Europas aus dem Besitz der Großen Ebene ergeben.” Vö. *St., Szabó.*: Das Ungarnum des Tieflandes im XVIII. Jahrhundert. I. m. 375. A gondolat szó szerinti átvétele a magyarság életrajzában kifejtetteknek. Vö. még ehhez Erős: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. I. m. Utóbbi újból megjelent In: *Erős Vilmos*: A szellemtörténetről a népiségtörténetig. (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.) (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2012. 169–211. (Szekfű Gyula egyébként Szabó e nézeteit némi iróniával, vagy inkább fejcsóválással regisztrálta, s egy romantikus népi szemlélet rekvizitumának minősítette.)
- 99 Vö. ehhez *Orosz I.*: Egy centenáriumi kötet kálváriája. i. m.; *Módy Gy.*: Egy centenáriumi kötet „kiátkozásának” történetéhez. I. m. Valamint részben *Balogh I.*: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. I. m.; *Erős V.*: Szabó István és 1848/49. I. m. A fentiekben kívül számos más Szabót tárgyaló munka is érinti a kérdést.
- 100 Vö. *Balázs Vera – Balázs Tibor*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. Társadalmi Szemle, 1948. 823–832. A Századok szintén 1948-as évfolyamában megjelent Szabó István elleni támadásnak részben szintén ők a szerzői. Vö. *Balázs Tibor – Balázs Tiborné – Hanák Péter – S. Sándor Pál – Spira György*. Századok, 82. évf., 1948. 343–344., 348.
- 101 Az MTA KK Szabó István hagyatékában az Ms 5438/64–70. jelzet alatt található. „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötettel kapcsolatos vita, illetve levelezés anyaga. A dokumentumot közzétettem In: *Aetas*, 2000/4. 110–126. Értelmezéséhez vö. még *Erős V.*: Szabó István és 1848/49. I. m., illetve az *Aetas* cikkben közölt rövid bevezetésemet.
- 102 Vö. *Erős 2006*. Illetve *Balogh I.*: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. I. m.
- 103 Vö. Divéky Adorján idézett előterjesztése. In: Szabó István emlékkönyv. I. m.
- 104 Ifjabb Révész Imréhez újabban vö. pl. *Gyimesi Pálma*: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In: „A historiográfia műhelyében”. Történeti Tanulmányok, XIX. [Szerk. Erős Vilmos és Velkey Ferenc.] Debrecen, 2011 (2012). 77–94. Uo. irodalom is ifjabb Révész Imréhez.
- 105 Vö. *Orosz I.*: Egy centenáriumi kötet kálváriája. I. m.; *Módy Gy.*: Egy centenáriumi kötet „kiátkozásának” történetéhez. I. m. Tóth Endréhez még megjegyezhető, hogy Balogh István szóbeli közlése szerint 1947-ben részt vett az ún. köztársaságellenes összeesküvésben. Hogy Szabó bevette a kötetbe, annak nyilván szintén van politikai üzenete. Az összeesküvéshez vö. *Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza*: Konceptiós per a Független Kisgazdapárt szétűzésére 1947. Budapest, 1998.
- 106 Vö. *Csabai Tibor*: Haladó tudományt az egyetem is. Tiszántúli Néplap, 1948. október 10. A cikkből részletek In: Szabó István Emlékkönyv, 23. Ugyanez In: *Erős 2006*, 403.
- 107 Vö. erre *Romsics Ignác*: Clio bővületében. (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.) Budapest, Osiris. 2011.
- 108 Csabairól vö. Szabó István emlékkönyv. i. m. 22. Szerkesztői jegyzet.
- 109 Vö. *Szabó István*: A küzdelem szervezése. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május. I. m. 101–203.
- 110 Nyilván persze ez hiányzik legfőképpen a Szabó által szerkesztett kötetből. Vö. a korábbiak.
- 111 Itt óhatatlanul is felülílik Karl Popper nevezetes elméletének igazság magva: a mindent megvilágító perspektíva „tudományos” idolja egyértelmű összefüggésben van a totalitárius berendezkedésekkel. Popper mindezzel a módszertani esszencializmussal a falszifikáció, és a fokozatos társadalmi reform elméletét állítja szembe, mint ez persze közismert. Szabó István óvatos „pozitívizmusa” Popper filológiai ismerete nélkül is utóbbihoz áll közelebb. Popperhez vö. *Uő*: A historicizmus nyomorúsága. Budapest, 1989.
- 112 Vö. *Erős, 2006*. 403., illetve az ottani jegyzetek.
- 113 Vö. a korábbiak.
- 114 Balázs Vera és Tibor később eltűntek a súlyllesztőben, nem lettek komolyan számon tartott történészek.
- 115 Esti Lapokhoz vö. *Szabó István*: A debreceni sajtó 1848–49-ben. Hajdúföld, 1923. nov. 25., 29., dec. 2., 4., 6., 8., 16., 21., 23.
- 116 A civis kérdésről és Balogh István ilyen jellegű nézeteiről vö. pl. *Gombár József*: Debrecen agrárvízviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen, 1962. (Ez kíméletlen kritika Balogh István nézeteivel szemben. Vö. a monográfiában a későbbiek, részletesen is.)
- 117 Csobánról vö. *Orosz I.*: Egy centenáriumi kötet kálváriája. I. m., illetve a korábbiak.
- 118 Joggal vetődik fel, hogy vajon kik ezek, esetleg Szekfűék? Szekfű és Szabó kapcsolatáról vö. a következők.
- 119 *Balázs V. és T.*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. I. m. 824.
- 120 Ezek lennének tehát az 1948-ban kibontakozó diktatúra történelmi előképei.
- 121 *Balázs V. és T.*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. I. m. 826.
- 122 Tehát szerzők a diktatúra igazolását kéri számon Szabón. A történés ezzel szembeni averziója nyilván az 1948–49-es politikai fordulattal szembeni véleményét is jelenti.
- 123 *Balázs V. és T.*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. I. m. 827.
- 124 A civisekről, illetve Debrecen korabeli társadalmáról vö. *Balogh István*: A város és népe. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május. I. m. 7–57.

- 125 *Balázs V. és T.*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. I. m. 828.
- 126 A népfelkelés problematikájáról vö. még a Szabó 1949. decemberi előadása kapcsán elmondottakat a következőkben. A nyomaték és a jelennel való kapcsolat itt is világos: a nemzet igazi hordozója a „nép” (esetleg a Szabó István korábban használt plebs értelmében), 1848–49-ben is ez vitte volna sikerre a forradalmat és szabadságharcot. A történelmi osztályok, a nemesség ugyanakkor mindennek az elárulását jelentik. Tehát 1848–49 ürügy a velük való leszámolásra 1948–49-ben.
- 127 Vö. *Csobán Endre*: A közvélemény problémái. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május. 205–260.
- 128 *Balázs V. és T.*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. I. m. 829.
- 129 Vö. Szabó István 1949. decemberi előadása a következőkben, Ms 5439/9. Szabó jelzett referátumában, mint látható lesz, ezt a szimplifikálást egyenesen tagadta, s a bukás okainak komplexitását hangsúlyozta. Ebben talán a legkisebb szerepet tulajdonította e belső áruulásnak, helyesebben ilyesmiről sehol nem beszélt, legfeljebb belső társadalmi összeütközésről, konfliktusról.
- 130 Szabónak az 1949 decemberében elhangzott előadásából kiderül, hogy szerinte ez így nem igaz, hiszen a külső tényezőknek legalább akkora szerepet tulajdonított a bukásban. Mindennek nem lehet kétséges az összefüggése a politikai aktualitásokkal, illetve Szabó nézetével, miszerint nem lehet a nemesség „nyakába varrni” 1849–49 bukását.
- 131 *Balázs V. és T.*: Az 1848-as békepárt és mai ideológusai. I. m. 830.
- 132 Ms 5438/65. Vö. Erős, 2006. 270.
- 133 Fogarasi Béla ekkor a Társadalmi Szemle főszerkesztője.
- 134 Vö. a korábbiak.
- 135 Vö. erre szintén a korábbiak. Mivel Szabó István válaszcikke végül is nem jelent meg, az általa felvetett módosítási javaslatok tárgyalanná váltak, így ez a szövegrészlet is benne maradt a végül is csak 2000-ben megjelent kéziratban.
- 136 Vö. *Erős, 2006. 270.*
- 137 Fogarasi Bélával még 1954-ben is volt indirekt kapcsolata Szabó Istvánnak. Ekkor egy a KLTE rektorához írott levelében Fogarasi reagál a Sándor Pál kritikára (erről később), s Szabót válasz-cikk megírására biztatja. Vö. *MTA KK Ms 5438/11*. In: Erős 2006, 323.
- 138 Vö. erre a Magyar Történelmi Társulat Szabó Istvánnak. Budapest, 1949. júl. 4. A levelet a függelékben közlöm.
- 139 Vö. Szabó István a Magyar Történelmi Társulat Elnökségének, 1949. július 8. A válaszlevelet szintén a függelékben közlöm.
- 140 Közölve In: *Erős, 2006, 274–278*. Itt pedig a következőkben idézek belőle részleteket.
- 141 Vö. erről még *Erős, 2006, 274*.
- 142 Vö. *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története I–II. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.
- 143 Sólyom László tanulmányának kefelevonatát Spira György bocsátotta a rendelkezésemre még a 2000-es évek elején, akinek akkor ezért ezúton köszönetet mondtam.
- 144 Vö. *Erős, 2006. 274–278*. Illetve *MTA KK Ms 5439/9*.
- 145 *Erős, 2006, 274*.
- 146 Hasonló nézeteket fejt ki ekkor Eckhart Ferenc is 1848/49-ről ekkoriban megjelent munkájában. Eckhartról vö. *Törő László Dávid*: Eckhart Ferenc történelmi munkásságának súlypontjai (PhD-értekezés kézírata, Debrecen, 2016.)
- 147 Vö. mindehhez még akkoriban *Eckhart Ferenc*: 1848, a szabadság éve. Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- 148 A kérdéshez vö. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922.
- 149 *Erős, 2006, 276*.
- 150 A Guszev-ügyről, amely persze kitaláció volt, vö. *Vörös Boldizsár*: Történelemhamisítás és politikai propaganda: Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. 2014.
- 151 Előbbihez vö. pl. Szabó recenziója: Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–1852. Bp. 1940. című könyvéről. Századok, 75.évf., 1941. 85–88.
- 152 *Erős, 2006, 277*.
- 153 Látható, hogy (amint erről már többször szó esett) Szabó komplex tényezőkben látja a szabadságharc bukásának okát, nem pedig a belső árulók ellenforradalmi tevékenységében.
- 154 *Erős, 2006, 278*. Itt véleményem szerint világos, hogy bár Szabó István a korábban jelzett pontokon tett engedményt, a hivatalos interpretációt, mely csak a köznemesség, illetve az uralkodó osztályok árulását hangoztatta, nem fogadta el, s véleményét nyilvánosan is vállalni merte.
- 155 Vö. még mindehhez *Borosy A.*: Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. I. m.
- 156 Borosy András visszaemlékezésére vö. még Erős, 2006. 278–279. 813. Ij. Borosy szerint azután ennek az afférnak is köze volt ahhoz, hogy Szabó István tanítványait „eltávolították” az egyetemről, Szabó Istvánhoz ugyanis nem mertek hozzányúlni. Vö. *Borosy A.*: Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. I. m. 16. Szintén Borosy András visszaemlékezései szerint a bevezető tájékoztatót a debreceni egyetem történelmi szemináriumában Balázs Tibor, a Századokban és a Társadalmi Szemlemben megjelent kritikák egyik szerzője tartotta. *Borosy A.*: Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. I. m.

- 157 Teljes szövege In: *Erős, 2006*, 279–281. *MTA KK Ms 5439/15*.
- 158 Történelem és gyakorlati élet, jelen és ideológia kapcsolatáról Szabó István 1946-ban egyébként külön előadást is tartott „Történelem és élet” címmel. Vö. minderre *Erős 2006*, 208–218. *MTA KK Ms 5439/16*. A posztmodern történelemszemlélethez vö. *Erős V.*: Modern historiográfia. I. m. 220–225. és passim.
- 159 *Erős, 2006*, 279.
- 160 Itt valószínűleg inkább a plebs értelmében érti a népet Szabó.
- 161 Az én kiemelésem – E. V.
- 162 *Erős, 2006*. 280.
- 163 Vö. Bitskey Istvánné említett bibliográfiája szerint a szóban forgó ismertetés adatai. Népszava, 1942. máj. 31. 16.
- 164 A magyar 1945 utáni demokráciáról újabb irodalomra Vö. *Standeisky Éva*: Demokrácia negyvenötben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.
- 165 Vö. mindehhez még Szabótól *Szabó I.*: Történelem és élet. I. m.
- 166 *Erős, 2006*, 280.
- 167 Itt is inkább a plebs értelmében szerepel a nép, de hogy ez mennyire fejezi ki Szabó igazi gondolatait arra vö. a következők összegzés.
- 168 *Erős, 2006*. 281.
- 169 Vö. Mályusz Elemér levele Eperjessy Kálmánhoz, 1943-ból. *MTA KK*, Mályusz-hagyaték.
- 170 Szabónak az Országos Levéltárba való kinevezését egyébként nem mindenki fogadta kitörő lelkesedéssel. Vö. Eckhart Ferenc Domanovszky Sándornak, 1928. július 6. *MTA KK Ms 4523/611*. Szabó ekkori nézeteit egyébként jól érzékeltetik doktori értekezésének befejező sorai, amelyekből világosan kiderül gondolatainak rokonsága egyfajta „nemzeti romantikus” pozícióval, ami kongruens ekkori történetírásának inkább politikai eseménytörténeti jellegével, s mindez ráadásul jelentős mértékben aktuálpolitikai töltésű is. Vö. Szabó István doktori értekezésének befejező soraiból (1928), nemzeti gondolat: „Ma már, mikor a szabadságharc nemzedéke kihalt, sőt letűnően van a dualizmus korának nemzedéke is, s mikor az ellentéteket a világháború teljesen átadta a multnak, a függetlenségi harc nem politikai kérdés és örökség többé, hanem történelem. Történelem, mely a történetírók számára feladat, a nemzet számára pedig hazafíti eszményeinek, erőgyűjtésének és dicsőségének forrása. A nemzeti köztudat a függetlenségi harcban ma már egyedül a nemzeti gondolat [az én kiemelésem – E. V.] s a függetlenségi eszme szimbólumát látja, a küzdelem vezéreiben pedig a nemzeti eszményeket személyesíti meg. A köztudat ez értékelése, mely felül áll a politikai ellentétek vitáján s a küzdelemben egyedül a nemzeti gondolat robusztus megnyilatkozását szemléli, élő és ható erő a nemzet lelkében. Abban a küzdelemben, mely a trianoni szerződés megteremtése óta Magyarország történelmi jogainak helyreállításáért folyik, fontos szerepe jut a nemzet tudatára eleven erőre ható történeti hagyományoknak, ezek közül elsősorban a függetlenségi harcnak, mely a magyarság lelkében a legmélyebb gyökereket eresztette.” *Szabó I.*: Debrecen 1848–49-ben. I. m. 40.
- 171 Róluk, illetve Szabóhoz való viszonyukról vö. a monográfia következő fejezetével, különösen a paraszt fontosra vonatkozó nagyszabású forrásanyaggal. Valamint említhetők még Szabónak a műveikről írt ismertetései is, amelyek többnyire a Századokban jelentek meg. Vö. pl. Szabó István ismertetése Berlász Jenő: A magyar jobbágységkérdés és a bécsi udvar az 1790-es években. című cikkéről. *Századok*, 1944. 549–550. A Szabó–Wellmann viszonyról vö. *Erős Vilmos*: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok*, 147. évf., 2013/1. 33–62. (Benne: *Wellmann Imre*: Szabó István az agrártörténet-író. 56–62.)
- 172 Vö. mindezekre *Balogh I.*: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. I. m. Valamint *Erős 2006*.
- 173 Vö. *Szabó I.*: A debreceni tanyarendszer kialakulása. I. m. Szabónak egyébként még az 1960-as évekből is van előadása a tanya tematikájáról, Vö. *Uő*: Az alföldi tanyás gazdálkodás. *MTA KK Ms 5440/7*. Közölve In: *Erős 2006*. 386–389.
- 174 Vö. a korábbiak. Ezeket kívül még pl. *Szabó István*: A Debreceni uradalom a mohácsi vész korában. Debreceni Képes Kalendárium, 1935. 85–90. [Klny. is.]
- 175 Vö. pl. *Szabó István*: A hanyatló jobbágyság a középkor végén. In. *Uő*: Jobbágyság-parasztok. I. m. 167–200. Eredetileg *Századok*, 1938. 10–59.
- 176 Ua. Valamint a sok egyéb munka közül az 1960-ban megjelent, szintén kisebb vihart kavart munkája *István Szabó*: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449–1526. Budapest, MTA, 1960.
- 177 Vö. erre pl. *Irinyi Károly*: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002.
- 178 Vö. a monográfia következő fejezete. Valamin *Erős V.*: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. I. m. 38–44.
- 179 Helytörténet és népiségtörténet között persze, bizonyos megközelítések szerint, nincs olyan nagy különbség, utóbbi előzőből is kinőhet. Vö. *Mályusz Elemér*: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*, 58. évf., 1923–1924. 538–566. Utal még minderre Szabó István tanítványa, Rácz István, Szabónak a két falutörténeti monográfiájáról írt recenziójában. Vö. Rácz István ismertetése *Agrártörténeti Szemle*, 1970. 528–535. Az egész

- konceptiót hevesen támadja, a helytörténet jelentőségét megkérdőjelezi, s a népiségtörténettel szembeállított szellemtörténetet művel pl. Váczy Péter. Vö. *Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái. Budapesti Szemle, 1930. október. 53–82.*
- 180 Vö. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet IV. – A tizenhatodik század.; V. – A tizenhetedik század.; VI. – A tizennolcadik század.; VII. – A tizenkilencedik és huszadik század.* Budapest, 1928–1934.
- 181 Vö. *Szekfű Gyula: A politikai történetírás.* In: *Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai.* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931. 397–444.
- 182 Vö. minderről legújabban *Vilmos Erős: In the Lure of „Geistesgeschichte”. (The Theme of Decline in the Hungarian Historiography and Historical Thinking Between the Two World Wars.) European Review of History / Revue européenne d’histoire, 2015/3. 411–432.*
- 183 Vö. *Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934.
- 184 Szekfűről újabban *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony, 2015. Valamint *Erős Vilmos: Szekfű Gyula. Valóság, 2015/1. Január. 12–30.*
- 185 Vö. *Szabó István: Három nemzedék után.* *Protestáns Szemle, 1934. 364–368.* Újraközölve In: *Erős, 2006, 80–84.* A recenzió nem szerepel az eddigi Szabó Istvánnal kapcsolatos bibliográfiákban, saját gyűjtésem eredménye.
- 186 Szekfű szóban forgó szemléletéről az alábbiakat írja Szabó: „Szekfű két kibontakozási irányt vesz szemügyre s ezeket a történeti munkáiból jól ismert »kismagyar« és »nagy magyar« elnevezések alá foglalja. A mai kismagyarok a történelmi kismagyardal, a keleti-erdélyi, jobbadán protestáns és vérséggel magyar egyéniséggel való származási összefüggését s ez egyéniségnek tömegben való származási összefüggését azonban nem vizsgálja, hanem a mai kismagyar szemléletben csupán a közvéleményben meglehetősen elszigetelten álló „fajbiológusok” és turánkodók furcsaságait látja. Megbélyegezve veti el ezeket a lázas fantazmák birodalmába s a jövő útjának a nagy magyar elgondolást jelöli meg. Mi ez ma Szekfű szerint? A Széchenyi lelkeségét hordó magyarabb magyarság, a nemzetiség horizontális és vertikális elmélyítése. A cél eszközei: embéri életmód biztosítása a magyar tömegeknek, a középosztály mértékbeli kiterjesztése, a magyar szellemiség gyökerének lebecsültése a nép és a történeti hagyományok talajába. A magyarabb magyarság új arca az új magyar művészet (Kodály, Bartók) és tudományosság (Horváth János) munkáin tetszik át.” Vö. *Erős 2006, 82.* Szabó Szekfű koncepciójával szemben amúgy meg is fogalmaz alternatívát. Ez a magyar parasztságra való nagyobb támaszkodás, mert szerinte a magyar népiség jegyeit ők fogják kiformálni. Látható, hogy 1934-ben már szinte teljesen megfogalmazza későbbi koncepciójának alapelemeit, például parasztság és magyarság azonosítását, illetve arra is bizonyíték mindez, hogy a parasztság története felé való fordulásának jelentős politikai, a saját kora problémái által befolyásolt motívumai voltak.
- 187 Szekfűnek a kismagyar–nagy magyar szembeállítását, pl. Mályusz Elemér mellett, hevesen bírálja Domanovszky Sándor is, s szerinte inkább az ország keleti része képviseli a folyamatosságot, akár az állami élet vonatkozásában, de kulturális tekintetben is. Vö. *Domanovszky Sándor: Recenzió a Magyar Történet IV. és V. kötetéről. Századok, 64. évf., 1930. 881–903.* *Domanovszky Sándor: Recenzió a Magyar Történet VI. kötetéről. Századok, 67. évf., 1933. 308–315.* Minderről *Óze Sándor: Szekfű Gyula török koros munkássága.* In: *Paksa Rudolf (szerk.): Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. 91–126.* Budapest, Argumentum – Eötvös Collegium, 2007. 91–126. Mályusz Szekfűvel való vitáiról vö. *Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz vita.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.
- 188 Már korai Debrecennel foglalkozó írásaiban is feltűnik mindez, vö. *Erős 2006.* Illetve itt a korábban felidézett művek a húszas évek első feléből is.
- 189 Vö. a korábban idézett, illetve részben még ezután idézendő tanulmányok. A hajdú-kérdéshez például vö. *Szabó I.: A hajdúk 1514-ben. I. m. Uő: A hajdúság kialakulása. I. m.*
- 190 Vö. még mindezekben kívül pl. *Szabó I.: A szabadságharc debreceni hírlapjai. I. m.*
- 191 Vö. az ezzel kapcsolatos, előzőleg idézett tanulmányok, valamint *Erős 2006.* Illetve *Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Budapest, 1948.
- 192 Ugyanezt megfogalmazza 1950-es évekbeli egyetemi előadásaiban is. Vö. a korábban említett művek, illetve pl. *Szabó István: Magyar történelem az Árpád-korban.* (Könyvomat egyetemi jegyzet.) Debrecen, 1950–1951.
- 193 Vö. erre *Romsics Ignác: A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949 [Részletek].* Rubicon, 2011. 5. sz. Valamint *Uő: Clio bűvöletében.* (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.) Budapest, Osiris Kiadó, 2011.
- 194 Vö. minderre *Spira György* későbbi kötetei is. Pl. *Spira György: Petőfi napja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.* *Uő: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magvető Kiadó, Budapest, 1973.*
- 195 Vö. *Orosz I.: Egy centenáriumi kötet kálváriája. I. m.*
- 196 A professzionális történetíráshoz vö. *Erős V.: Modern historiográfia. I. m. 91–94. és passim.*
- 197 Vö. *Szabó I.: Debrecen 1848–49-ben. I. m. Illetve pl. Erős 2006. 13–65.*

- 198 A gerillaharcok értékelésének egyébként alapvető jelentősége volt a szóban forgó időszakban eluralkodott politikai retorikában, illetve diskurzusban. Ők testesítették meg ugyanis a bontakozó, igazán „demokratikus” néphadsereg előképét, s velük szemben a szakszerűen képzett katonákra hivatkozni a Horthy-rendszer és a történelmi uralkodó osztályok melletti kiállást jelentette. Aki ezt megtette az a nép, a „demokrácia” ellenségének számított. A kérdéskörre vö. még *Varga János*: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953. Illetve a könyv (mely a szerzőnek a kandidátusi disszertációja volt) körüli polémiát a Századok 1956-os évfolyamában. 848–849. Ehhez képest kap értelmezést például Szabónak az 1948-as debreceni kötetben megjelent írása. E tanulmányában ugyanis, bár kitér a gerillaharcok és a népháború problémájára, szerepüket inkább negatívan értékeli, s helyesli a Görgey által kezdeményezett feloszlatásukat. Megjegyezhető, hogy a képen némileg módosít az említett 1949-es előadásában, de ez egyértelműen az akkori politikai nyomás hatására történt.
- 199 Értelmezésemet alátámasztja Szabónak egy 1947-ből származó, akkor készülő tankönyvről írott véleménye. A népiségtörténet avatott mestere s a népi nemzet gondolatának reprezentánsa itt kifejti, hogy a nép története önmagában nem a teljes történet, ezt az állam és a nemzet történetével összefüggően kell – szerinte – bemutatni. Másrészt arra mutat rá Szabó (szerves összefüggésben az előzőkkel), hogy ez a teljesebb történet nem korlátozódhatna az alsóbb társadalmi rétegek történetére. A magyarság ugyanis számára a történelmi osztályokat, értsd a nemességet is magában foglalja. Ez a probléma párhuzamos a népiségtörténeti tanulmányokban felvetett plebs versus populus problémával. Szabó itt is inkább a populus mellett voksol, ellentétben a kérdéses összefoglalással, amely a magyar nép történetén (összhangban a később uralomra jutott „népi demokrácia” szemléletével) csak az alsóbb, „kizsákmányolt” rétegek – tehát a plebs – történetét értette. Vö. *Erős*, 2006. 256. *MTA KK Ms 5438/112*. Szabó István Az Országos Köznevelési Tanács Igazgatóságának. Minden bizonnyal egyébként a következő műről van szó a levélben: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Írták: *Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla, Lukács Lajos, Spira György*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951. A plebs és a populus megkülönböztetéséhez Szabónál vö. különösen *Uő*: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. Sorsunk, 1943. 730–738., 836–844., 891–895. 1944. 34–42. l. Újra megjelent: In: *Szabó I.*: Népiségtörténeti tanulmányok. I. m.
- 200 Vö. *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 86. évf., 1952. 509–532. *Uő*: Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848/49-ben. *Acta Universitatis Debreceniensis*. Debrecen, 1959. 29–46.
- 201 Vö. erre *Szabad György*: Szabó István a felszabaduló jobbágság földtulajdonlási igényéről. In: Szabó István Emlékkönyv. I. m. 302–309. Valamint *Erős V.*: Szabó István és 1848/49. I. m.
- 202 Vö. *Sándor Pál*: A magyar agrártörténeti irodalom kritikája. Századok, 88. évf., 1954. 373–419.
- 203 Vö. pl. *Szabó István*: A magyarság életrajza. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1941. Itt Szabó, immár az országos történetbe ágyazva számtalan utalást tesz Debrecen, illetve az Alföld történetére, illetve gazdagon hasznosítja korábbi, mindezekre vonatkozó kutatásait.
- 204 Ennek az országos dimenzióba való emelkedésnek egyik legfontosabb eleme az, hogy Szabó 1948-as kötetének egyéb tanulmányaiban (pl. az örökös röghözkötés rendszeréről, stb.), de előzőleg is (a jobbágy birtoklásának lehetőségeiről a 16–18. században) megjelenik a „harmadik út” gondolata. Ez persze telivér módon az akkor regnáló doktrína elleni történetfeldfogatás és ideológia (amely a magyar fejlődést Európa keleti felébe tolja, mint ahogy az akkor regnáló hatalmi-politikai viszonyok is), ennek mélyebb bemutatása, egyáltalán bizonyítása azonban végképp a következő részekre hárul. Vö. pl. *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában. Budapest, MTA. 1947. Illetve *Szabó I.*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, i. m.
- 205 *MTA KK Ms 5438/69*.
- 206 E levél nem lelhető fel a Szabó István-hagyatékban. Talán említésre méltó, hogy Szabó az első felszólításra nem is kívánt válaszolni.
- 207 Természetesen A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május című kötetről van szó.
- 208 1848 centenáriumának ünnepegeiről vö. *Gerő András*: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 1998.
- 209 Az intézményről vö. *Huszár Tibor*: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995.
- 210 Az itteni névsort azért meglehetősen reprezentatívnak lehet tartani: a Szabó István elleni támadások spiritus rectorairól van szó.
- 211 *MTA KK Ms 5438/70*. Vö. *Erős*, 2006. 272–273.
- 212 Mint az előzőkből is kiderül, a vándorgyűlést végül is decemberben tartották meg.
- 213 Vö. a korábbiak.
- 214 Vö. a korábbiak, illetve pl. *Erős V.*: Szabó István és 1848/49. I. m. a kérdéskörrel kapcsolatban még *Borosy András*: Találkozásaim, barátságom Balogh Istvánnal. In: *Thesaurus solemnis*. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 13–17.; Illetve *Balogh István*: A debreceni egyetemi összeküvés 1950-ben. In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Pest Megyei Levéltár,

- Budapest, 2002. 17–34. Valamint *Módy Gy.*: Egy centenáriumi kötet „kiátkozásának” történetéhez. I. m., *Orosz I.*: Egy centenáriumi kötet kálváriája. I. m.
- 215 Vö. Radó István írása a fenti címmel. Tiszántúli Néplap. 1948. március 28. 5.
- 216 Vö. *Balogh I.*: A város és népe. I. m.
- 217 Vö. Tiszántúli Néplap. 1948. október 10., illetve a korábbiak.
- 218 Látható, hogy Szabó István alapján vonakodott e vivizsekciótól. Végül is úgy jelent meg a rendezvényen, hogy nem az általa szerkesztett kötet került ott terítékre. Persze a bonyodalmakat így sem kerülhette el. Vö. a korábbiak.
- 219 Végül a decemberi rendezvényen sem a Szabó István által javasolt program valósult meg, az ő előadása mellett, Sólyom László tartott előadást. „A szabadságharc katonai vezetésének kérdéséhez” címmel. Vö. a továbbiak.
- 220 Vö. erre az irodalomra később *Gerő A.*: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. I. m.
- 221 Erre vö. Széll János 48-as debreceni honvédhadnagy önéletírása: Részletek a Déri Múzeumban őrzött eredeti kéziratból. (*Sőregi János* forrásközlése.) Debreceni Képes Kalendárium, 1948. 49–54. Mint a bibliográfiai leírásból látható, Szabó István részben tévedett, ugyanis időközben részletek már megjelentek az említett szövegből.
- 222 Vö. *Erős*, 2006. 272–273.

